

Зияткерлік құрылысты карталау және ой мен сананы құру

MAPPING INTELLECTUAL BUILDING
AND THE CONSTRUCTION OF THOUGHT AND REASON

FATHI HASAN MALKAWI

ІІТ «Қысқаша кітаптар топтамасы»

ЗИЯТКЕРЛІК ҚҰРЫЛЫСТЫ КАРТАЛАУ ЖӘНЕ ОЙ МЕН САНАНЫ ҚҰРУ

Фатхи Хасан Малкауи

Қысқартқан Бана Ф. Малкауи

Халықаралық ислами ой институты

Бішкек 2023

УДК 297
ББК 86. 38-6
Ф-27

Кітап демеушілері:
Халықаралық ислами ой институты (ИИТ)
Херндон Вирджиния (АҚШ)
Білім интеграциясы институты (ИКИ)
Грузия Тбилиси

Кітаптың авторы: Фатхи Хасан Малкауи
Кітапты қазақ тіліне аударған: Әбуева Амина: – Б. : 2023
Кітап редакторы: Бекболатова Макпал

Бұл кітап авторлық құқықпен қорғалған. Ұжымдық құқыққа рұқсаттық туралы келісімге қолданылатын заңды ерекшеліктер мен ережелерді қоспағанда, кітаптың бірде-бір бөлігі баспагердің жазбаша рұқсатынсыз кез-келген түрде көшіріле алмайды. Бұл кітапта айтылған көзқарастар мен пікірлер автордың көзқарасы және баспагердің пікірімен сәйкес келуі міндетті емес. Сыртқы және шетелдік веб-сайттар жағдайында баспагер URL мекенжайларының дұрыстығына жауап бермейді және мұндай сайттардағы мазмұнның дәл немесе маңызды болатындығына кепілдік бермейді.

“Ихсан Хайрия” Қоғамдық қоры тарапынан жарыққа шыққан

Қырғызстан діни мұсылмандары басқармасы
№ 32 рұқсатымен расталған

Зияткерлік құрылысты карталау және ой мен сананы құру (Kazakh)

Фатхи Хасан Малкауи
ИИТ «Қысқаша кітаптар реттілігі»

©Халықаралық ислами ой институты (ИИТ)
1444 АН / 2023 СЕ
Paperback ISBN 978-9967-493-13-1

Mapping Intellectual Building and the Construction of Thought and Reason (Kazakh)

Fathi Hasan Malkawi
IIT Books-In-Brief Series

The International Institute of Islamic Thought (IIIT)
1441 АН / 2020 СЕ
Paperback ISBN 978-1-56564-444-1
E-Book ISBN 978-1-64205-343-2
IIIT
P. O. Box 669
Herndon, VA 20172, USA
www.iiit.org

Барлық құқықтар сақталған
ISBN 978-9967-493-13-1

УДК 297
ББК 86.38-6

Халықаралық ислами ой институтының “Қысқаша кітаптар топтамасы”

ХИОИ қысқаша кітаптар топтамасы – бұл оқырмандарға түпнұсқаның негізгі мазмұнын түсінуге мүмкіндік беретін жинақталған түрде жазылған Институттың негізгі басылымдарының құнды жинағы. Қысқа, оқуға жеңіл, уақытты үнемдемейтін пішімде шығарылған бұл реттілік үлкен көлемді басылымды мұқият қарап шығуды ұсынады және оқырмандарды түпнұсқаны әрі қарай зерттеуге ынталандырады деп үміттенеміз.

«Ойлау» мәселесі күрделі, ал оның пішіні мен құрылысы заманауи дәрістер жинағының тақырыбы. Кім және не үшін оны басқарады? «Ой» ұғымы нені білдіреді? Ол қандай орынды алады және ол білім, мәдениет, пәлсапа, әдебиет және фикһ (терең түсінік, құқықтану) ұғымдарымен қандай қатынаста болады? Мектеп пен университеттегі білім беруде «ой» ұғымын зерттеуді қайдан табамыз? Оның ислам мұрасындағы біртіндеп дамуы қалай түсініледі? Зияткерлік ойшыл болуға ұмтылғандарға қандай оқу бағдарламаларын немесе құралдарды ұсынуға болады? Жеке адамдардағы, топтардағы немесе қоғамдардағы зияткерлік құрылыс пен құрылыс деңгейін өлшеуге арналған сынақтаманы қалай дамыта аламыз? Ой мен тіл арасындағы байланыс қандай? Ал «ой мектептері» дегеніміз нені білдіреді?

Ойлау мәселесі туралы ойға келетін көптеген сұрақтарға нақты жауап беру оңай емес; дегенмен, мұсылман жастары ХІХ ғасырдан бастап үмбетті мазалап келе жатқан бағытсыздануға тойып алды деп айтуға болады. Енді олар «қайта өрлеу» ұғымын құру үшін ешқандай іс-тәжірибелік қадамдар жасамай-ақ жалғастыра беретін зияткерлік дегдарлықтың арқасында үмітін үзді.

Зияткерлік ғимарат дегеніміз-белгілі сипаттама беретін және оны басқалардан ерекшелендіретін негізгі координаттар жүйесі бар, ұйымшылдық пен біртектілікпен сипатталатын ғимарат. Біртектілік пен тұрақтылыққа қарамастан, бұл зияткерлік ғимарат белгілі бір сандық және сапалық күйде бекітілмейді, керісінше кеңдік пен тереңдікте үнемі өзгеріп отырады, ал кейбір құрамдас бөліктер құндылығын жоғалтқандықтан, олардың орнына жаңалары келуі мүмкін.

Бұл ғимараттың тақырыбы Жаратушының бойында сыйлаған және құрметтеген-адамдарға тән ерекшелігі болып саналады. Бұл әр адам денсаулығының өсуіне, дамуына және жетілуіне қойылатын талаптарды ескере отырып, оны жүзеге асыруға тырысып, барынша қамқорлық жасауы керек деген сенім.

Фатхи Х. Малкауидің түпнұсқасының қысқартылған басылымы

Зияткерлік құрылысты карталау және ой мен сананы құру

ISBN hbk: 978-1-56564-384-0

ISBN pbk: 978-1-56564-373-4

2020

АВТОРДЫҢ АЛҒЫ СӨЗІ

Мұсылман жастары соңғы бірнеше онжылдықта ойға байланысты тақырыптарды көбірек зерттей бастады. Бұл ізденісті ынталандыратын себепшарттарға ХХ ғасырдың соңғы ширегіндегі Исламдық ояну дәуірінен бастап (*әс-сахуа Әл-ислямийя*, арабша: *الصحوۃ الإسلامیة*) зияткерлік қозғалысты сипаттайтын ғылыми-зандық бағдардан көңілсіздік, әсіресе, дәстүрлі емес зияткерлік жобалардың мұсылман ортасында өсуі.

Ислам зияткерлігіне деген қызығушылықтың артуы «адам дамуы» жобаларының өсуімен сәйкес келді. Бұл сонымен қатар мұсылман жастарының басым екілік қарама-қарсылықтарға қарсы күрестегі үмбеттің зияткерлік дағдарысына байланысты күйзелістерінің өнімі: мұра / қазіргі заман, тәуелсіздік / тәуелді ұғымдар, ойшылдар, зияткерлік бағдарламалар мен мектептер, осы ұғымдардың өзара байланысы, сондай-ақ олардың өзара байланысы мен әсерлері.

Зияткерлік құрылыстың терең тұжырымдамасын және картасын ұсынғанда, осы кітапта қабылданған әдістеме шектеулі емес және тақырыптың тұжырымдамаларын қарастыруда толық емес. Бұл кітап-ойлау, оның білімі, мәдениеті, пәлсапасы, әдебиеті мен діні, оның ислам мұрасындағы біртіндеп дамуы, оның қоғамдағы және Үмметтегі рөлі, тілмен байланысы, адамдардағы, топтардағы және қоғамдардағы зияткерлік құрылысты өлшеу құралдары, сондай-ақ мектептер мен ойлау орталықтарының маңызы туралы сұрақтарға ой жүгірту арқылы зияткерлік құрылысты дамытуға қажетті құралдарды қолдануға мүмкіндік береді.

Бірінші тарау

Ислам дереккөздеріндегі ой

Әсіресе исламдық ойды қарастырған кезде, осы тұрғыдағы біздің сілтеме-оның негізгі дереккөздері-Құран мен Сүннетке негізделген исламдық сілтеме, содан кейін ислам ғалымдарының-ғасырлар бойына-осы негізгі дереккөздердің түсінігі, яғни ислам мұрасы немесе дәстүр болып табылады. Исламның бүкіл тарихында ойлау тақырыбында әртүрлі көзқарастар туындады. Демек, біз исламның мұрасы дәуірлерінің ерекшелігінде ойдың (*фикр*) мағынасын түсінудің және түсінбеудің кейбір тәсілдерімен шектелуден аулақ боламыз.

Құран мен Сүннеттегі ой

Ой (*фикр*) – бұл адамның іс-әрекетінде көрінетін ішкі үдеріс, және ол осындай әрекеттің жемісінің атауы. Ой-бұл парасаттылық, пайымдау және бақылау (*ималь ән-назар*) немесе ойлау (*тафаккур*) әрекеті. Ойлау – бұл іс-әрекеттің нәтижесіне сілтеме жасайтын зат есім. *Фикр* (арабша: فكر) араб тілінен аударғанда ақыл-ой әрекетін іске асыруды білдіреді; демек, жеке тұлға-ойшыл (*муфаккир*, арабша: مفكر). Бір мәселе туралы ойлау дегеніміз-ол туралы ойға шому. Құдай айтады: «Өйткені ол, ойластырып, шамалады». (74:18)

Ойлау дегеніміз-белгісізге жету үшін белгілі нәрсеге сүйенетін ақыл – ой әрекеті. Ой ұғымы Құранда он сегіз жерде, бес түрде кездеседі, олардың барлығы етістік түрлерінде: *Факкара*, бір рет: (74:18); *Ятафаккару*, екі рет: (7:184), (30:8); *Татафаккару*, бір рет: (34:46); *Ятафаккар*, он бір рет: (3: 191), (7: 176), (10:24), (13:3), (16:11, 44, 69), (30:21), (39: 42), (45:13), (59:21); және *Татафаккарун*, үш рет: (2:219, 266), (6:50)

Тафаккур (арабша: تَفَكَّرُ) ойды әдеттегідей сана арқылы өткізу дегенді білдірмейді, керісінше, бұл хабардарлықты, талпынысты, қайта ойластыруды және болып тұрған мәселені аяқтауды білдіреді. Бұл арнайы сөз ақыреттегі және жеке адамдардың Раббыларымен қарым-қатынасына қатысты эсхатологиялық («эсхатология» (грек тілінде: *εσχατολογία* ← көне грекше *εσχατος* «соңғы», «ақырғы» + *λόγος* «сөз»; «білім»)) – дінтанудың бір саласы, тарих пен қазіргі заманға қатысты діни ілім, яғни әлем – «мәңгілікте» деген ілім) мәселелерге де, сондай-ақ екі салада да жеке

тұлғаға, қоғамға және Үмметке пайда әкелетін уақытша мәселелерге қатысты. *Бақара сүресінде* (арабша: سورة البقرة) «...Алла (Т.) сендер түсінер деп аяттарын өстіп баян етеді. (219) Дүние, ақиретте ойланыңдар...» (2: 219-220)

Сонымен қатар, *ой* мен *тафаккурдың* (арабша: تَفَكُّرٌ) мағынасы Құранда басқа арнайы сөздер арқылы жиі кездеседі, мысалы *тадаббур* (алдын-ала ойластыру, арабша: تدبر), *итибар* (оқыту сабақтары, арабша: اعتبار), *ақыл* (ақыл/парасат, арабша: عقل) және *назар* (көру)/түсінік, арабша: نظر). Ойға қатысты Құран аяттарының жиынтығынан тұжырымдаманың мағынасын білдіретін нақты белгілер жиынтығын шығаруға болады:

1. Бұл жаңа мақсаттарға жету үшін белгілі мәселелерде ақыл-ой күшін салу немесе ақыл-ой тарту үдерісі.
2. Бұл қажетті нәтижелерге қол жеткізу мақсатында зияткерлік мәселелерге қатысуды қайталау, жалғастыру және ойлау арқылы жүзеге асырылатын қызмет.
3. *Тафаккурға* (арабша: تَفَكُّرٌ) оның құрамдас бөліктері мен салдары бойынша ақыл-ойды және ойлануды қажет ететін мәлімет бар.
4. Бұл қажетті нәтижелерге жету үшін зияткерлік мәселелермен айналысуды қайталау, жалғастыру және *ойлау* арқылы жүзеге асырылатын іс-әрекет.

Пайғамбарлық дәстүрде ой тұжырымдамасы Сүннеттің жинақтарында жиі кездеседі, мұнда мағынаны *ақл*, *назар* және *тадаббур* сияқты әр түрлі арнайы сөздер келтіреді. *Тафаккур* (арабша: تَفَكُّرٌ) арнайы сөзі Хадистің тақырыбы: «Барлық нәрселер туралы ойлан, бірақ Құдайдың болмысы туралы ойланба».¹

Ислам мұрасындағы ой

Ой (арабша: فكر) және *тафаккур* (арабша: تَفَكُّرٌ) арнайы сөздері авторлардың күш-жігері тек олардың ойларының жемісі деп санап, ислам мұрасындағы көптеген ғалымдардың еңбектерінде пайда болды (*турас*, арабша: التراث). Бұл ‘ой’ өзі олардың кітаптарының тақырыбы дегенді білдірмейді. Алайда, сопылық және *тазкийя* немесе *тазкийя ән-нафс*, арабша: تزكية, немесе تزكية النفس трактаттарын, яғни ғақлияларын (арабша: العقلية) айтпағанда, көптеген басқа кітаптар *ақида* (*ақида*, арабша: عقيدة), *калям* (ислам дін-

тануы, арабша: الكلام), *усуль Әл-фиқһ* (құқықтану негіздері, арабша: أصول الفقه), *тафси́р* (Құран тәпсірі, арабша: التفسير) сияқты әр түрлі ғылымдардың кітаптарында кездесетін ой тақырыбын арнайы қарастырады. Тақырыпты ислам мұрасында қалай түсінгенін, оның белгілері қалай түсіндірілгенін және осы мәнмәтінде арнайы сөздің әртүрлі тұжырымдамалық түрлендірмелерінде дамығанын түсіну маңызды. Мұнда ислам тарихының мүлдем басқа дәуірлерінде өмір сүрген, әрқайсысының өзіндік білімі, мазһабы және жағдайы бар үш ғалымға сілтеме жасау жеткілікті болар еді; дегенмен, олардың *ақыл* (арабша: عقل) мен *ой* (арабша: فكر) мәселелерін ұсынуы бір-біріне сәйкес келеді. Олар: Әл-Харис Әл-Мұһасибиді (хижраның 243-ж.қ.б.), Әбу Хамид Әл-Ғазали (хижраның 505 ж.қ.б.) және Ибн Кайим Әл-Жәузия. (751 ж.қ.б.)

Әл-Китаб Әл-Ақль уа Фахм Әл-Құр'ан (Құранның парасаты мен түсінігі туралы кітап (арабша: كتاب العقل وفهم القرآن) кітабында имам Әл-Мұһасибиді байланысты хадистердің ақылға (*йақиль*, арабша: عقل) қонымды екендігіне қатысты ұстанымын түсіндіреді, және му'тазилит ойлау дәуірі (Ақыл-парасаттылық дәуірі) деп аталатын оның жасындағы мәдениетке жауап ретінде жазылған. Ол *иман* (арабша: إيمان) келтірген адамның Алланың кітабындағы нәрсені ақылмен түсіну, яғни оны терең түсіну және түсіндіру қажеттілігіне баса назар аударады.²

Ақылдылықтың маңыздылығы мен басты рөлі туралы Әл-Мұһасибиді жеке тұлғалар ойлаудан, ойланудан және есте сақтаудан тәуелсіз жұмыс істей алмайды дейді. Ұзақ әрі мұқият ойлану, толғанулар және қайта қайта ойлану арқылы ғана сіз даналыққа қол жеткізіп, біліміңіз бен дүниетанымыңызды кеңейте аласыз.³ Құдайға деген сенімділік Құран аяттарына осындай ой жүгірту және түпкі нәтижелерді алдын-ала ойластыру арқылы келеді.⁴ Осындай адалдықпен айналысатындар – ақыл мен парасаттың адамдары: «*уль-Әл-әлбаб*»⁵ Құдай тек ақылмен білінеді және білім оған ғана мойынсұнады.⁶ Әл-Мұһасибиді сенім деңгейі парасаттылық пен түсіну деңгейін, ал парасаттылық деңгейі білімді игеру деңгейін анықтайды деп санады.⁷

Әбу Хамид Әл-Ғазали өзінің әйгілі *Ихья Улюм ад-Дин* (Діни ғылымдарын қайта тірілуі) еңбегінің бір бөлігі ретінде «*Китаб Әл – Тафаккур*» (Ой толғау кітабы, арабша: الكتاب التفكير) атты құнды бөлім жазды. Онда ол

ойлаудың қасиетін талқылайды, ойдың шындығы мен нәтижелерін және Құдайдың жаратылысы туралы ойлау әдісін түсіндіреді.⁸ Ол ой барлық жақсылықтардың бастауы және кілті деп санайды. Барлық ғылымдар, білім, іс-стратегиялық және оларға қатысты барлық нәрсе-ойдың өнімі. Ой білімге айналады, білім жүрекке жағдай туғызады және нәтиже ретінде адамның амал және іс-әрекетіне әсер етеді.⁹

Ибн Қайим Әл-Жәузия білім, ой мен толғаныстың артықшылығы туралы *Мифтаһ Дар Әс-Саада уа Маниур Улияят Ахль Әл-Ильм уа Әл-Ирада* (Бақыт мекенінің кілті және білім мен ерік егемендігінің жарлығы, арабша: *مفتاح دار السعادة ومنتشور ولاية أهل العلم والإرادة*) атты көлемді кітап та жазды. Ол бақыт пен сәттілік дәрежесіне екі тәсіл арқылы қол жеткізуге болады: білім мен ерік, мұндағы ерік-бақытқа жету есігі, ал білім-сол қақпаның кілті, оның ашылуы білімге тәуелді.¹⁰

Әл-Жәузия *тафаккур* (ойлану, арабша: *تَفَكُّرٌ*) мен *тазаккур* (еске түсіру, арабша: *تذكور*) Құранда кездескендей, илаһи басшылық пен сәттіліктің негізі және бақыттың екі өзегі болып табылады деп баса айтады. Ойлау дегеніміз-қол жеткізген білімнен әлі қол жеткізе алмаған білімді алу үшін жүректі іздеу. Бұл білім адамды нені іздеу және неден аулақ болу керектігіне бағыттайды.¹¹

Таухид (арабша: التوحيد), Тазкийя (арабша: تازكيا) және ‘Умран (арабша: عمران) сияқты ойлар

Тазкийя (өзін-өзі тазарту, арабша: *تازكيا*) қырлары бойынша біз адамның тақуалыққа (*тақуалыққа*, арабша: *تقوى*), *зухдқа* (сопылыққа (нәпсіден тыйылушылыққа, *тақуалыққа*, арабша: *زهـد*) немесе дүниелік өмірге бейімділікке арабша: *زهـد*) жету үшін қабылдаған оңтайландыру, ойлану және еске алу үдерістері ерекше назар аударамыз, өйткені ақырет адамның дүниелік өмірден жақсы үлес алмауы керек дегенді білдірмейді. Дүниелік өмірдің үлесіне ғалымдармен қарым-қатынас жасау, білім іздеуде саяхаттау, өмірлік қажеттіліктерді іздеу және сауда, ауылшаруашылық және кәсіп сияқты кәсіптік дағдылар кіреді, бұлардың барлығы ақыл, ойлау және еске сақтау тәжірибесін қажет етеді. Ойлау және еске түсіру сенушілерді марапаттау үшін маңызды тәжірибе болып табылады және жер бетіндегі тіршілікті дамыту үшін қажетті іс-шаралар болып табылады. (*‘умран* (арабша: *عمران*))

Құран аяттары туралы ой жүгірту, осы аяттарға байланысты әмбебап және ғарыштық белгілерді ой елегінен өткізу және өткен ұрпақтың оқиғаларынан сабақ алу-бәрі Жаратушыға, Оның бірлігіне, Оның есімдері мен ерекше белгілеріне (*таухид*, арабша: التوحيد) сенуге әкеледі. Осыдан кейін осы бір Жаратушының разылығына жету және оның ренішінен аулақ болу ниетімен жанның тазаруына (*тазкийяға* (арабша: تازكيا) ұмтылу табиғи нәтижеге айналады. Бұл саяхат ұзақ уақыт ойлануға, толғануға және сурет салу сабақтарына алып келеді, бұл барлық ойларды, білімдерді, түсініктерді және жаңалықтарды қалыптастыруға әкеледі. Өркениеттік әдет-ғұрыптар, заңдар мен теориялар осындай білім мен жаңалықтар туралы зияткерлік өңдеулерден туындайды. Бұл ғылымдар мен жаңалықтардың құндылығы оларды іс жүзінде қолдану мен жер бетінде өсу мен дамудың нақты артықшылықтарында (*умран*). Діндарлар дүниедегі айқын мәселелер туралы білімді ақыретке апаратын жолмен біріктіреді.

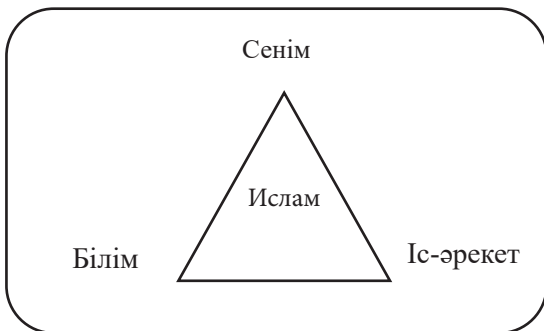
Егер *таухид*, *тазкийя* және *умран* үштіктерінің үндестігі өзекті болса, онда ғарыштық, жантанулық, әлеуметтік және тарихи белгілер, жалпы Құранның белгілері талқылауға айналады, білімнің шекарасын ашатын және мұсылман қоғамдарын толғану, көрегендік, алынған сабақ және зерттеу тақырыптары алға жылжуға, дамытуға және ізашар болуға итермелейді.

Ойлау сенім, білім және іс-әрекет ретінде

Егер ислам өз мәні бойынша сенім, білім және әрекет болса, онда ойлаудың осы үш ұғымға қатысты ұстанымы қайда жатыр? Шынында да, ой осы үш компоненттің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады, өйткені Ибн Әл-Қайим: «Әрбір теориялық *білім* мен іс-тәжірибелік әрекеттің негізі – ұғымдар мен ойлар» деген.¹²

А. Сенім мен білім арасындағы байланыс

Сенім мен білім арасындағы байланыс шын мәнінде сенім мен ойдың өзара байланысы болып табылады, өйткені исламға деген сенім – бұл жеке тұлғаларды оңтайландыру, оның ақиқатын білу, құрамдас бөліктерін еске сақтау

және мазмұнын қарастыру. Сонымен, бұл білімсіз сенім – адам баласының жауапкершілігін төмендету және олардың қадір-қасиетін жоғалту. Осыған байланысты білімді мен надан тең дәрежеде емес, өйткені білімді адам сенімі арқылы қауіпсіз болады, ал алғашқы сынақта наданның сенімі шайқалады; Құдай айтады: «Айтындар: “Білгендер мен білмегендер тең бола ма?” – де. Шын мәнінде ақыл иелері ғана үгіт ала алады». (39: 9)

Құдай көптеген Құран аяттарында *иман* (арабша: إيمان) мен *білімді* (Әл-ма'арифа', арабша: المعرفة) немесе *әт-та'әлим* (арабша: التعليم) байланыстырады: «Ал ғылым және иман (арабша: إيمان) берілгендер: “Расында Алланың жазуындағы тірілетін күнге дейін тұрдыңдар, тірілетін күн осы. Бірақ сендер білмейтін едіңдер” дейді». (30:56) Исламдық көзқарас бойынша *Ильм* дегеніміз – бұл заттар туралы ғылымды (жаратылыстану-табиғи ғылымдар), мінез-құлық мәнбілерін, жантануды және қоғамды (адам және әлеуметтік ғылымдар), *ақида* (арабша: العقيدة) мен *иман* (арабша: إيمان, яғни діни ғылымдар) мәселелер туралы білімді қамтитын кең мағынадағы білім. Ислам құруға тырысқан қоғам – бұл сенім мен білім бірін-бірі толықтыратын және барлық ғылыми мамандықтардағы «ғалымдардың сенімдері» мен соларға маманданған «сенушілердің білімі» арасындағы байланысы бар қоғам.

Б. Сенім мен іс-әрекеттің байланысы

Құранда иманның (арабша: إيمان) ізгі іспен байланыстырылған елу бір аят бар, мысалы: «Алла сендерден *иман* (арабша: إيمان) келтіріп, ізгі іс істегендерге; өздерінен бұрынғы өткендердей жер жүзіне мұрагер қылуды уәде етті». (24:55) және басқа да көптеген аяттар сенім мен іс-әрекет арасындағы алшақтықты және келіспеушілікті айыптайды.

Құран Кәрімдегі (арабша: القرآن الكريم) «сенетіндер және ізгі амалдар жасаушылар» бірлестігі көптеген аяттарда көпше түрде кездеседі. Иман (арабша: إيمان) келтіргендер (арабша: المؤمنون) – бір топ, ал сәлиһ амалдар жасағандар (арабша: الصالحات) – басқа топ. Сенуші қауым білім негізінде бірігеді және оның іс-әрекеті осындай білімге сәйкес жүзеге асырылады. Мұнда Үмметтің өркениеттік қайта өркендеуін жүзеге асырудың маңызды белгісі бар, ол қоғам үшін ортақ көзқарасты талап ететін сенім, ал сенім ол әділ істердің шашпандатқышы болып табылады.¹³

В. Білім мен іс-әрекеттің байланысы

Исламдағы *ибада* (кұлшылық ету, арабша: *عبادة*) ұғымы кең. Ол діннің өсиеттері мен заңдарын жүзеге асыра отырып, Құдайдың марапатын іздейтін адам жасаған барлық ерікті Стратегиялықді қамтиды. Орындалған іс-әрекеттің адамды Құдайға жақындата ма, жоқ па екенін білу үшін Құдайдың әмірлерін біліп, оларды орындау керек. Осылайша, дін ғалымдары «*Иқтида 'Әл-илм уа Әл-амал*» (білім әрекетті қажет етеді, арабша: *اقتضاء العلم والأمل*) мен білім мен іс-әрекет арасындағы маңызды ара қатынастылықты атап көрсетеді.¹⁴ Әр-Рағиб Әл-Исфакхани «ғибадат қырлары екі нәрседен тұрады: білім мен іс-әрекет. Екеуін байланыстыру керек, өйткені білім – негіз, ал әрекет-ғимарат. Ғимаратсыз іргетас пайдасыз, ал іргетассыз ғимарат мықтап орнықты болмайды. Сол сияқты, білім іс-әрекетке ілеспесе, оның пайдасы жоқ, ал іс-әрекеттің білімсіз пайдасы жоқ».¹⁵

Бұл баса назар Пайғамбардың (с.ғ.с.)* әрекет – бұл білім деген сөзінде айқын көрініп тұрғандай: «...аз жұмыс біліммен бірге жүрсе жемісті болады, ал көп жұмыс надандыққа негізделсе, ешқандай пайда әкелмейді».¹⁶ Білім бірлестігі іс-әрекетпен сенімнің исламмен байланысы (мойынсұнушылық) іспеттес, өйткені сенім (*иман* (арабша: *إيمان*)) біліммен, ал экзотерикалық («*экзотерика*», «*экзотеризм*», экзотерикалық ілім (ежелгі гректің *εξωτερικός* «сыртқы» деген сөзінен шыққан) – құпия емес, бейтаныс адамдарға арналған діни немесе пәлсапалық ілім. Эзотерикаға (эзотеризмге), яғни құпия ілімге қарама-қарсы ілім. Экзотериялық ілімнің терең мағынасы жоқ және барлығына (қоғамға) түсінікті) ислам іс-әрекетпен өлшенеді.

Құдайдың Пайғамбарларға жіберген хабарлары – бұл дүниетанымды қамтитын, адамдар қабылдайтын, Жаратушы мен жаратылысқа қатысты, өмір мен адам өмірінің мақсаты туралы ұғымдар болуға арналған түрлендірушілік ұғымдар. Хабарламалар қауіпсіздік, әділеттілік және мәліметті әл-ауқатқа, сондай-ақ әлемнің Әл – ауқатына жету үшін адамдар арасындағы қатынастар жүйесі мен ережелерін қамтиды. Бұл Құдайдың ақыреттегі үкімінің өлшемі. Бұл хабарламалар ұғымдар және осы ұғымдардың іс-тәжірибелік жаттығулары. Бүгінгі күнге дейін жүздеген миллион адамдар осы ұғымдарды ұстанып, оларды жүзеге асыруда.

* (с.а.с) – *Салляллаху алейхи уа саллям*. 'Оған Алланың сәлемі мен игілігі болсын!' Мұхаммед пайғамбардың аты аталған сайын айтылады.

Білім мен ойдың өзара байланысын былайша қорытындылауға болады:

- а) Білімнің дұрыстығын растау керек: білім пайдалы болмаса, заңды болмайды, егер ол ойды қамтымаса, пайдалы болмайды.
- б) Ой сенімді болу үшін білімді қажет етеді: ой нақты және мәнбілермен негізделген болмаса, дұрыс болмайды, ал білімді қамтыма-са-нақты болмайды».¹⁷

Сондай-ақ сенім, білім мен іс-әрекеттің өзара байланысын былайша қорытындылауға болады: Білім сенім береді және арттырады, ал сенім іс-әрекет пен іске асырумен көрінеді.

«Ислам ойы» арнайы сөзі

«Исламдық ойлау» арнайы сөзі – бұл ХХ ғасырда ақша тапқан, атап айтқанда, мұсылман ойшылдарының сырттан әкелінген батыстық ойлау құрамдас бөліктеріне шынайы балама ретінде ниетін ажырату үшін қазіргі заманғы арнайы сөз. Бұл арнайы сөз ислам мұраларында белгілі болған жоқ, дегенмен, Құран мен ислам дәстүрлеріндегі ойлау мен толғаныс ұғым тамыры тереңде жатқан ұғым.

Қазіргі кезде біз «исламдық ой» деп атайтын нәрсені ислам тарихының алғашқы жазбаларында *‘ильм* (білім, арабша: العلم) және фикһ (терең түсінік, арабша: الفقه) сияқты басқа арнайы сөздерді қолдану туралы жиі айтылады. Фикһ (арабша: الفقه) арнайы сөзі «толық түсіну» деген мағынада, Құран мәтіндерінен және Хадис мәтіндерінен алынған жалпы мағынада қолданылды, ол белгілі бір діни ғылымдар санатына сілтеме жасайтын арнайы сөзге айналғанға дейін қолданылды (құқықтану (арабша: الفقه)).

Кезекті жеңілістермен, саяси бытыраңқылықпен және кейінгі ғасырларда мұсылман үмбеті басынан өткерген зияткерлік ретсіздікпен және отаршылдықпен кейбір мұсылман ғалымдары исламдық шығыстың Еуропа батысымен байланысы туралы, Батыс ғылымдарынан пайда алу қажеттілігі туралы, және ренессанс, яғни Қайта Өрлеу (*эн-нахда*, арабша: النهضة) мәселесін талқылауға кірісті. Олардың жазбалары дәстүрлі исламдық заң ғылымдарынан ерекшелене бастады және «батыстық ойдан» айырмашылығы «исламдық ой» тұжырымдамасында кемел түрде қалыптасты.

Көптеген дәстүрлі исламдық шеңберлер «исламдық ой» арнайы сөзін қабылдамай, өздерінің алғашқы дәстүрлері бойынша ислам ғылымдарымен айналысуды жөн көреді, өйткені олар хижраның алғашқы бес ғасырында пайда болды. Олардың көпшілігі ой (*фукр*, арабша: *فكر*) арнайы сөзін шынайы білімнен ауытқу деп санайды. Олар исламдық ойға негізделіп, *ақылға* арабша: *عقل*) қонымды сын мен *мақасиди* (діннің ниеті, арабша: *المقاصد*) тәсіліне негізделген, бұл қасиетті мәтіндердің құнсыздануы және олардың деректемелерінен құтылудың құралы деп санайды.

Осыған қарамастан, исламға және мұсылман үмметіне қызмет етуде құнды зияткерлік, ғылыми және іс-тәжірибелік үлес қосқан көптеген исламдық болмысы мен тиесілігіне күмәндануға болмайтын жазушылар мен белсенділер болды. Мұндай қайраткерлер әртүрлі пәндік ортадан, инженерлерден, дәрігерлерден, химиктерден, физиктерден, жантанушылардан және т.б. болды. Алайда, өздерін исламдық ой өрісімен таныстыруға тырысқан кейбір қайраткерлер іс жүзінде исламдық ойға бас сұғушылар болды, олар өз шеңберінде орасан зор уақыт пен күш жұмсайтын шекті шайқастар мен қайшылықтарды туғызды. Мүмкін, мұндай қайшылықтар қате зияткерлік үкімдердің немесе білімге жетіспейтін шынайы талпыныстардың жемісі болған шығар. Мұсылман қоғамында зияткерлік ретсіздік пен шатастық тудыруды көздеп, арам ниетпен қозғалғандар да болды.

Алты: Ой мен сезім

Зияткерлік ғимарат тек жан толғаныстар мен сезімдерден құр қалған құрғақ зияткерлік жаттығу емес, керісінше әрекетті отынға айналдырады деген сенім және бұл мінез-құлық, ұғымдармен, заттармен және адамдармен өзара әрекеттесу тәртіптерін тудыратын ақыл-ой мен ар-ождан күйі. Ойлау адамның өзіндік сана-сезімі және айналаны тану болса, адам сезімдері адамның өзіндік тіршілігінің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл сезімдердің санасы маңызды шешімдер қабылдау немесе белгілі бір іс-Стратегиялықді орындау үшін қажет білімнің санасынан кем емес. Егер сіз ұғымды жақсы немесе жаман деп бағаласаңыз және бұл ұғымды оң немесе теріс деп шешсеңіз, бұл сіз: “сіз мұндай ұғымға қалай қарайсыз?” деген сұраққа жауап бересіз дегенді білдірмейді ме?

Имам Әл-Бухари Пайғамбардың (с.ғ.с.): «Сот ашуланған кезде екі адам арасында үкім шығармауы керек», – дегенін айтты.¹⁸ Бұл хадис ой мен жан әсерінің өзара байланысын түсінуге көмектеседі. Адам маза-сызданғанда, ашуланғанда, ызаланғанда немесе ұялғанда, ауырсыну мен ащы сезімдермен күрескенде, мұның бәрі саналы ойлауға кедергі болатын күйлер екені белгілі. Жанды емдеу саласындағы қорлар танулық мінез-құлық емдеуінің «сіз өзіңіздің ойыңызды өзгерту арқылы сезімдеріңізді өзгерте аласыз» деген тұжырымдамасын алға тартады.¹⁹ Адам үшін сезімнің ойлауды қалай бұрмалайтынын және адам бастаған жантанулық тәжірибені тереңдету ұғымында бұрмалаушылықтар мен қателіктерге әкелетінін байқау маңызды. Тиісті емдеу мен емдік әдістерді қолдану оған теңдестірілген және жетілген ойлауға және ақылды таңдау жасауға көмектеседі.²⁰

Құранда ойлау, еске түсіру және алдын-ала ойлау сияқты көптеген ойлану үдерістері туралы айтылғанымен, Құрандағы жан толғаныстар, сезімдер мен жауаптар мысалдары жанға басшылық жасауда және адамның жеке басын теңестіруде маңызды емес. Құран сүйіспеншілікке, жанашырлыққа, берілгендікке, мейірімділікке және қайрымдылыққа баса назар аударады: ерлі-зайыптылар арасында, ата-ана мен бала арасында, туыстар арасында, сенімі бар бауырлар мен апалар арасында, тіпті адамзатқа серіктес адамдар арасында, жануарларға деген мейірімділік пен жанашырлық туралы айтпағанда. Сонымен қатар, Құран жүректі (*қалб*, арабша: *قلب*) түсіну, парасаттылық және қабылдау құралы, содан кейін сенім немесе сенімсіздік құралы ретінде қарастыруда шешуші болып табылады (мысалы, 22:46, 7: 179, 4:155, 5:41 сүрелердегі аяттарын қараңыз). Пайғамбарымыздың хадисі сондай-ақ әділдік пен бұзылушылықты жүрекке жатқызуда шешуші болып табылады; «Әрине, денеде бір ет бөлігі бар; егер ол еттің дені сау болса, бүкіл денесі сау, ал егер бүлінген болса, бүкіл денесі бүлінген болады және бұл сөзсіз жүрек». ²¹

Екінші тарау

Зияткерлік ғимарат және оның деңгейлері

Зияткерлік ғимарат – бұл белгілі бір тұжырымдамаға сәйкес жүретін, бірінен соң бірі өтетін және әр түрлі деңгейлерге жететін ‘үдеріс’. Зияткерлік құрылыс деңгейіндегі өзгеріс тек жеке адамдармен ғана шектелмейді, олар топқа, қоғамға немесе үмбетке қатысты болуы мүмкін. Бұл түрлендірме зияткерлік байлық пен зияткерлік күйреу деңгейлері арасында көрінеді. Ол сондай-ақ зияткерлік құрылыс деңгейімен шектелмейді, сонымен бірге заттар әлеміне немесе адамдар әлеміне қызығушылықтан айырмашылығы ұғымдар әлеміне деген қызығушылық деңгейімен байланысты болуы мүмкін.

Зияткерлік ғимарат: ойдағы ғимарат

Зияткерлік ғимарат дегеніміз-екі сөзден тұратын тақырып: құрылыс және ойлау, екеуі де адам іс-әрекетіндегі негізгі сөздер, олардың әрқайсысы іс-әрекетті «жаса» деген ауызша зат есім болып табылады және әрқайсысы әрекетке және осындай әрекеттің нәтижесіне сілтеме жасайды. Оймен айналысу-ең асыл бастамалардың бірі. Ой жеке адамның бойында толық тұрқы ретінде пайда болмайды және оны бір реттік төлем ретінде беретіндерден де алынбайды, керісінше оны жеке тұлға бір кірпіш, екінші кірпіштен өзі салады.

Ғимарат тұжырымдамасы кездейсоқ қабаттасу мен жинақталуға қарағанда жоспарлаумен, жобалаумен және ұйымдастырумен бірге жүреді. Ой тұжырымдамасы берік білімсіз еліктеушілікке, басшылықсыз тәуелділікке және түсініксіз соқыр жанкештілікке қарама-қайшы берік біліммен, жанжақты мәдениеттілікпен және жақсы басшылыққа алынатын сана-сезіммен бірге жүреді. Ойлау қабілеті жетіспейтіндердің Стратегиялықі өз қыңырлығына бола ма, әлде өзгенің болсын, қыңырлығына бағынады.

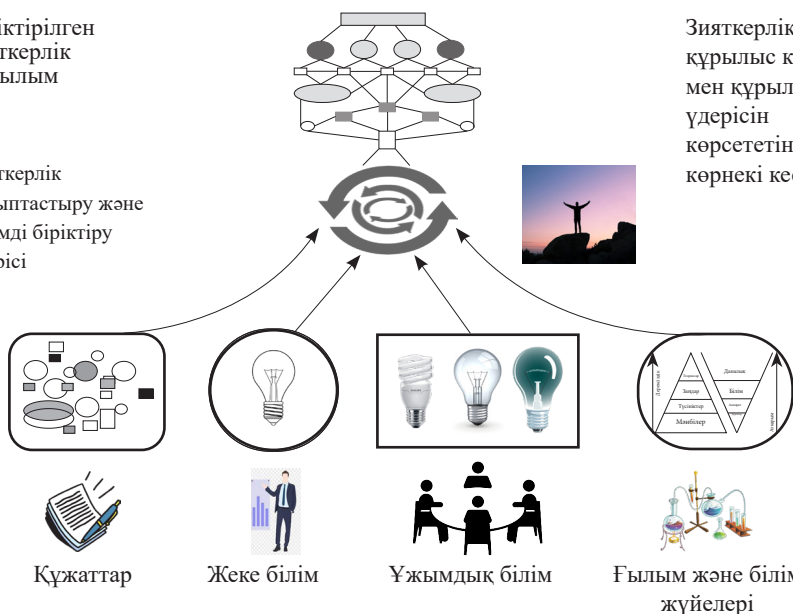
Зияткерлік ғимарат дегеніміз-адам бойындағы қозғалыс, даму, өзгеру және өсумен сипатталатын, адамның жеке басының зияткерлік-жантанулық құрылысының нәтижесінде қалыптасатын ғимарат. Зияткерлік құрылыс сенімдер мен оңтайлы сенімдердің қырларымен олардың мәнбілерден, тұжырымдамалардан, қағидалардан және теориялардан туындайтындығымен байланысты болса да, жантанулық құрылыс, екінші жағынан,

ерік, уәждеме болатын әсершіл және жауаплық қырлармен байланысты. және сезімдер адамның іс-тәжірибелік мінез-құлқын басқарады. Адамдар зияткерлік-оңтайлы қырда білім мен дамуды қажет ететіні сияқты, жантаулық-әсершіл қырда білім мен дамуды қажет етеді және екі қырдың әрқайсысы білім беру мен дамуда өзінің мәліметтерімен тәсілдеріне ие. Ойлау – бұл ойлау үдерісінің өнімі, ал ойлау үдерісі-бұл жеке адам саналы немесе бейсаналы түрде орындайтын ішкі жан және сезімді іс-әрекет. Бұл үдеріске жеке тұлғаның айқын мінез-құлқынан немесе жүріс-тұрысынан бұрын немесе ілесіп жүретін ойлардың, қиялдардың және сезімді немесе елеуреген қабылдаудың өтуі жатады. Сонымен, ой-бұл адамның дұрыс немесе бұрыс болуы мүмкін күш жігер, сондықтан ол қатесіздікпен немесе қасиеттілікпен сипатталмайды. Бұл ойдың қаншалықты шынайы ашылуға және дәлелді парасатқа негізделгені, мәнбілермен және табиғатпен келісілгендігі оның дұрыстылыққа жақындығын және қателіктерден алшақтықты анықтайды.

Біріктірілген зияткерлік құрылым

Зияткерлік қалыптастыру және білімді біріктіру үдерісі

Зияткерлік құрылыс көздері мен құрылыс үдерісін көрсететін көрнекі кесте

Зияткерлік құрылыс кезеңдері мен деңгейлері

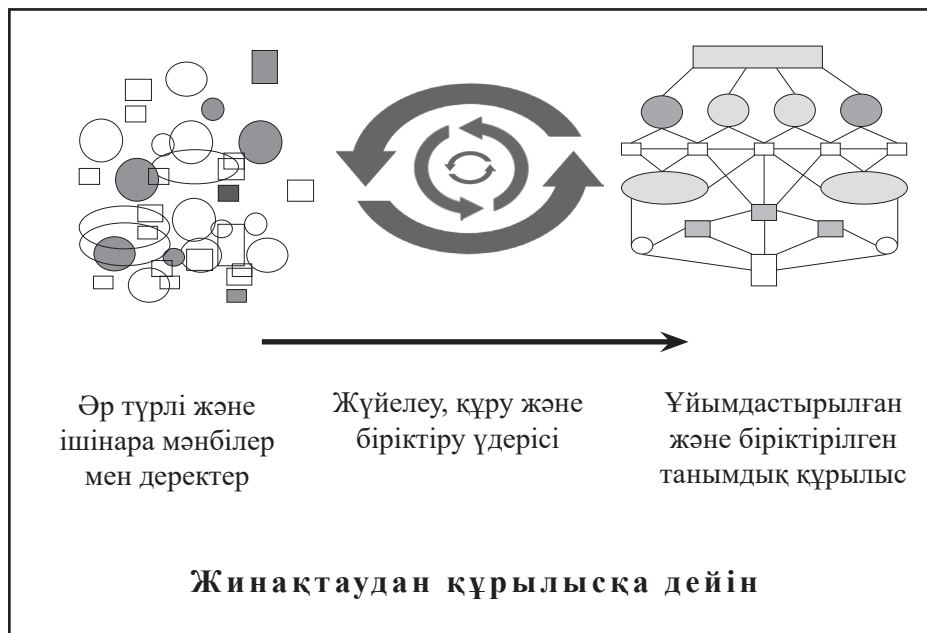
Ислам жантанушысы Мәлік Бадри ислам көзқарасы тұрғысынан ойлану мәселесіне терең бойлайды. Құдайға деген сенушілердің мәртебесін зерттей отырып, ол адамның ойлауы төрт кезеңнен өтеді деп тұжырымдайды. Барлық адамдар, сенушілер мен сенбейтіндер бірінші және екінші сатыға ортақ, ал сенушілер үшінші кезеңге ауысады, олардың кейбіреулері төртінші кезеңге өтеді. Бадри төртінші кезеңді қоспағанда алғашқы үш кезеңге нақты атаулар бермейді, ол төр «рухани таным» кезеңі деп атайды (*шухуд*, арабша: *شهود*).

Келесі беттегі кесте Бадридің ойлаудың төрт кезеңін сипаттайды.²²

Мәлік Беннаби өркениеттік құрылыс туралы әңгімесінде құрылыс пен үйінділерді ажыратады. Ол мұсылман өркениеті XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында өркениеттік қайта өрлеуді талап ететін өзгертулік үндеулер оянғанға дейін ұзақ уақыт бойы «тарихтан тыс» болды деп санайды.

<i>Кезеңнің сипаттамалары</i>	<i>Ойлау кезеңі</i>
<i>Сезім арқылы алынған білім туралы ойлану қабылдау немесе дерексіз қиял, сол арқылы иемдену іс-тәжірибелік қолдануға болатын теориялық білім.</i>	<i>1 кезең: Мәліметті қабылдау</i>
<i>Қабылданатын нысан туралы жасай ғана хабардарлықтан бастап, нысанның әсемдігі мен жетілуін әсершіл қабылдаумен сіңірілген санаға жету, осылайша жақсы бағалау және рахаттану күйі пайда болады.</i>	<i>2 кезең: Қайтарулы бағалау</i>
<i>Жаратылыстың сұлулығын қабылдаудан жетілдірілген сұлулықты Жаратушыны табуға, оның Ұлы және Кеңпейілділігін тануға, Оған мойынсұнуға және оған гибадат етудегі шынайылыққа жету.</i>	<i>3 кезең: Сенім</i>
<i>Жаратушыны қабылдаудан және оған құлшылық етуден әсершіл мәлдірлік пен жоғары санаға жету, сөзбен сипаттауға келмейтін нәрсені бастан кешіріп, көктегі патшалықтың алдында болғандай сезіну. Бұл кезеңді сопылар «шухуд» күйі деп атайды.</i>	<i>4 кезең: Рухани таным</i>

Алайда, мұндай күш-жігер өркениет өнімдерін басқалардан сырттан әкелуге бағытталған. Өркениет өзінің мәні, ойы, құралдары мен жүйелері бар, оларды сатуға немесе қарызға алуға болмайтын мәліметті өнімдерден тұрады, өйткені олар оны құратын қоғамға тән қасиеттерді білдіреді. Өнімдерді олардың ойларымен және мәнімен сырттан әкелетін қоғам өзінің өркениеттік ерекшелігінен айрылып, өзі сырттан әкелген қоғамның кеңеюіне айналады. Өркениет өнімдерін олардың мәні мен ойы жоқ сырттан әкелетін қоғам тек мәнсіз құрылымдарды үйіп-төгіп, ешқандай ойы жоқ заттарды жинайды. Кез келген қоғамдағы өркениет, Беннабидің көзқарасы бойынша, өз өнімдерін «туғызады» және оларды өзінің мәнімен, рухымен және ойымен сіңіреді. Мұсылман әлемі өркениетті құра алмады, өйткені ол мәліметті өнімдерді жинақтаумен шектелді.²³

Қоғамдағы өркениетті құру адамдар патшалығы заттар патшалығын құру үшін пайдаланатын ұғымдар патшалығын жаңартқанда жүзеге асырылады. Барлық адамдар құрып кетеді, ал заттардың көпшілігі тозады және құндылығы төмендейді, ал ұғымдар үшін кейбірі уақыттың өтуіне қарамастан тірі, берік және таптырмас; ал кейбіреулері өлі ұғымдар, оларды ысырапсыз тастауға болады; ал басқалары өлімге әкеледі және оларды тастау керек.

Жеке тұлға деңгейінде және ойшылдар шеңберінде әртүрлі ойлау деңгейлері арасында үйлесімділік пайда болғанымен, бұл осы шеңбердің барлық мүшелерінің ойлау үдерісінде бір әдіснамасы бар деген сөз емес. Олардың ойлауына әсер ететін немесе оған енетін себепшарттар да әр түрлі, өйткені жеке адамдар зияткерлік және мінез-құлық сипаттамаларына ие. Оны келесі беттегі кесте түсіндіреді.

Бұл сипаттамалардың арасында бөлінетін шекаралар немесе артықшылықты иерархия жоқ, және әр санаттың әртүрлі деңгейдегі сипаттамаларына ие дараларды ажырату оңай. Осы санаттарға кіретін немесе одан тыс болатын басқа да сипаттамалар бар, мысалы, сауаттылық, зерттеуші, жазушы, талдаушы, кеңесші, сарапшы, техник және т.с.с. Ой-біз ойшыл деп атайтын тұлғаны сипаттайтын мазмұн. Осы мазмұнның бір бөлігі әртүрлі деңгейлерде басқа тұлғалармен бөлісілуі мүмкін. Бұл мазмұн осы тұлғалардың әрқайсысында айқын және тұрақты, сондықтан сіз әр тұлғаның зияткерлік негізін және олардың санаттағы басқалармен салыстырғанда зияткерлік байлығының, тереңдігі мен әртүрлілігінің дәрежесін сипаттай аласыз.

<i>Сипаттамалары</i>	<i>Санат</i>
<i>Білімнің белгілі бір санатына маманданған, мысалы, қауымдастық ғылымы, гуманитарлық ғылымдар</i>	<i>Маман</i>
<i>Мамандығы байланысты теорияларды құруға, сол арқылы салада жаңалықтар енгізуге, ой-өрістерін кеңейтуге және мәселелерді шешуге қызмет ететін адам.</i>	<i>Ғалым</i>
<i>Белгілі бір саланың маманы немесе ғалымы және тіл, өнер және саясат сияқты жалпы мәселелер бойынша қызығушылық танытатын адам. Бұл қызығушылықтар туралы білім ресми академиялық зерттеулер арқылы емес, жеке күш салу (оқу, басқалармен сұхбаттар) арқылы алынады.</i>	<i>Мәдениетті Зияткер</i>

Сипаттамалары	Санат
<i>Мамандыққа, мәдениетке және ойға ие және оларды басқаларға әсер ету, олардың ой-өрісі мен іс-әрекетін өзі насихаттайтын нәрсеге өзгерту үшін қолданатын адам.</i>	<i>Да'ийя (қорғаушы)</i>
<i>Ағымдағы өмірді өзгертуге және түрлендіруге, оның мәселелерін, әсіресе әлеуметтік, экономикалық, саяси, білім беру немесе діни мәселелерге қатысты нақты көзқарасы бар адам.</i>	<i>Түрлендіруші</i>
<i>Мәселелерге теориялық көзқарастарды құра отырып, жалпы сұрақтар қоятын, кең таралған зияткерлік тұжырымдарды сынайтын, өзіне тән қайшылықтарды ашатын және жаңа тұжырымдамалық жүйелерді ұсынатын адам. Олардың түйіні жеке болғаннан гөрі әмбебап, олар терең ойлауға, зерттеуге, басым немесе таныс білімді қайта ойлауға қатысады.²⁴</i>	<i>Пәлсапашы</i>

Біз зияткерлік байлықты талқылай алатын болғандықтан, адамға, қоғамның буынтығына немесе адамдардың ұрпағына тән зияткерлік әлсіздік жағдайын сипаттау үшін зияткерлік кедейлік, зияткерлік босшылық, зияткерлік күйреуді немесе зияткерлік зарарсыздықты және т.б. талқылай аламыз.

Білім мен ой сұхбаты

Адам ойы дұрыс немесе бұрыс болуға бейім. Біз өзіміз қолдайтын исламдық сілтемелерге сәйкес ойдағы дұрыс нәрсені түсінуді мақсат етеміз. Дұрыс деп саналатын ой-исламдық ойлау саласында – діни негізге сәйкес келетіндіктен солай деп есептеледі. Ой дұрыс деп санау үшін тереңдік пен өмірге пайда әкелуі керек.

Адам ойды білімнен бөліп талқылай алмайды. Кейбір білім іздеушілер, әсіресе діни ғылымдар, исламның дәстүрлі ғалымдары түсіндіргендей,

ілім (арнайы сөз немесе білім) арнайы сөзін шектеулі жағдайда қолданғанды жөн көреді. Демек, олар тек *ілім* мен *уляма*’ (ғалымдар, арабша: العلماء) қасиеттерінен басталатын және білім алуға шақыратын діни ғылымдардың мәтіндерінде және ислам мұралары кітаптарында талқыланатын таныс тақырыптармен айналысуды жөн көреді. Кейбір діни ғылымдар студенттері белгілі бір білім саласы үшін жанкештілік рухын көрсетеді (мысалы, фикһ, хадис немесе *тафсир*). Дегенмен, маңыздысы-*ілім* мақсаты; Құдаймен байланыстың артуы және оның жаратылысы үшін пайдаға қол жеткізу. Кез келген білімнің артықшылығы неғұрлым қажет және шұғыл қажет болғанда артады.²⁵

Мұнда бір-біріне артықшылық беру үшін білім мен ойды салыстыру мақсаты жоқ. Сол сияқты, біз мәдениетке, *дағұатқа* (діни шақыру) немесе пәлсапаға және басқаларға қарағанда ойлауды бірінші орынға қойғымыз келмейді, өйткені білім-ой, мәдениет-ой және пәлсапада-ой: бұлардың бәрі әр түрлі деңгейлер мен әр түрлі сипаттамалардағы адам ойлауының өнімі. Біз мұның барлығын исламдық ойлау ретінде қарастыруға тырысамыз. Әли Ибн Әбу ТӘлиб *Нахдж Әл-Баляғада*: «... *тафаккурдан* (меңзей қарау, арабша: تَفَكُّرُ) артық білім жоқ ...және білімнен асқан асылдық жоқ...»²⁶

Атқарым мен ғалымды ажырату міндеті ұғымға емес, арнайы сөзге тәуелді. *Ильм* (ғылым / білім, арабша: العلم) арнайы сөзі ескі, ол адамның белгілі бір пән туралы мақсатты түрде, белгілі бір мақсатпен алатын білім дәрежесін білдіреді және ұйымдастыру дәрежесімен, мекемелерімен, оқу бағдарламаларымен, нақты әдістемемен сипатталады.

Екінші жағынан, ой (*фиқр*, арабша: فكر) – бұл нысанды түсіну және оның құрамдас бөліктерін, себептері мен салдарларын, сондай-ақ олардың арасындағы байланысты талдау үшін адамның ойлауы арқылы қол жеткізілген қабылдау, пікірлер мен қағидалар жиынтығын білдіретін үстемдік ететін шындыққа байланысты заманауи арнайы сөз.

Осыған байланысты негізде біз: ойшыл кім? – деп сұраймыз. Ойшыл дегеніміз – ойлауды жүзеге асыратын кез келген адамның сипаттамасы емес, өйткені барлық адамдар саналы немесе бейсаналы түрде ойлайды, демек, барлық адамдаройланады. «Ойшылдың» сипаттамасы зияткерлік құрылы-

сы бар адамға, анықтылығы, келісімділігі мен бірігуімен, сондай-ақ оны адамдардың басым көпшілігімен ерекшелендіретін ойлар тудыру қабілетімен сипатталады, ондай адам ойшыл атауына лайық. Бұл ойшылдың басқа санаттарға, мысалы, маманға, мәдениет қайраткеріне, түрлендірушіге, пәлсапашыға және т.б. қатысты ұстанымын ойлауға арналған жаттығулар.

Ой қозғалысы және қозғалыс ойы

Жеке тұлғаның белгілі бір анықтамалық шеңберімен ойлау немесе қозғалыс мектебіне жатуы жеке тұлғаның зияткерлік құрылысына әсер етеді. Ой қозғауымен қозғалмайтын қозғалысты қабылдау қиын. Қалған сұрақтар қозғалыс ойдың қандай түрін қабылдайтындығына, оның қатарындағы ойшылдардың кім екендігіне, бұл ойдың қозғалыс мақсатына қаншалықты құндылығы мен сәйкестігіне және осы ойдың көкжиегін тірілту мен кеңейту үшін қандай бағдарламаларды дамытатынына қатысты болады. Ойлау дегеніміз – ойшыл өзінің ұғымын жаңартқанда ақыл-ойдың қозғалысы, демек, ой мен қозғалыс бір-бірімен байланысты ұғымдар.

Сонымен қатар, егер қозғалыс оны жүзеге асыратын жақтастары болмаса, ұғымнан айырылуы мүмкін. Мұндай жағдайда ұғым әсерлі болуы немесе қандай да бір өзгерісті тудыруы үшін маңызы мен мәнінен айырылады. Ой қозғалыста көрінуі үшін екі шарт орындалуы керек: біріншісі – бұл ойды өмірде оны қозғалысқа келтіретін адамдар қабылдауы (ойдан іс-әрекетке ауысу), ал екіншісі – іске асырылып, шындыққа өзгеріс енгізу керек ойдан іс-қимылға арналған қозғалыс.

Қазіргі заманғы өзгертулік қозғалыстарында *харака* (қозғалыс, арабша: الحراكة) арнайы сөзі қазіргі жағдайды өзгертуге деген ұмтылысты білдіреді. Демек, ол белгілі бір құралдарды қолдану арқылы оны өзгерту мақсатында басым шындық шеңберінде қозғалатын топтың немесе ұйымның болуын білдіреді. Тиісінше, ислам – ол пайда болған кезден бастап үстемдік ететін шындықта өзгеріс жасауға бағытталған қозғалыс. Иляхи хаттардың сабақтастығым – бұл діннің қозғалысы және ашылған заңдардағы жаңару. Ислам тарихы өзінің алғашқы ғасырларынан бастап қарсылық қозғалыстардың куәсі болды. Кейінірек пайда болған көптеген исламдық қозғалыстар, тылсым сопылық сипаттағы қозғалыстар туралы айтпағанда, саяси және діни өзгерту сипатында болды, мысалы Нейждегі

Шейх Мұхаммад Ибн Әбдул-Уаххаб, Үндістандағы Шах УәлиАллаһ Әл-Дәхлауи, Солтүстік Африкадағы Мұхаммад Ибн Әли Әс-Сануси және т.б. Кейінгі өзгертулік қозғалыстар ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында отаршылдыққа және мұсылман үмбетінің әлсіздігіне жауап ретінде пайда болды, оған Джамал Әл-Дин Әл-Афгани мен оның шәкірті Мұхаммед Әбду, кейіннен Мұхаммед Рашид Рида, Хасан Әл-Банна және «Мұсылман бауырлар» қозғалысының құрылуы әсер етті.

Таха Джабир Әл-Әлуани «Қозғалыс ойы және ойдың қозғалысы» деген атауды «Үмметтің қозғалысы» деп атаған және оның «қазіргі және балама исламдық зияткерлік шеңберді» кемел түрде қалыптастыруға бағытталған күш-жігерге сілтеме жасай отырып айтқан. Мұндағы мақсат «Үмметтің қозғалысын оған жетіспейтін қажетті зияткерлік ризықпен тамақтандыру».²⁷ Ол исламдық ойлау қозғалысының бастапқы ашылуынан бастап қазіргі уақытқа дейін мұқият зерттеу мен сынға алудың, сондай-ақ Үммет қозғалысын қажетті зияткерлік сана мен көшбасшылықпен қамтамасыз ететін ұжымдық, мамандандырылған институттардың қажеттілігін атап көрсетеді.²⁸

Ахмад Әр-Райсуни тағы бір тәсілде исламдық қозғалыстардың сыны: қозғалыс ұғымы мен ойлау қозғалысы арасында ұсыныс жасайды, онда ол саяси мүдделі исламдық қозғалыстардың дамуы ойшылдардың өндірісінде, осы саладағы ғалымдар мен зерттеушілер, кездейсоқ пайда болған бірнеше таңдалғанды қоспағанда, талап етілетін қалыптарға сәйкес келмегенін атап өтеді. Шынында пайда болған қозғалыс туралы ой қозғалысқа және шайқас талаптарына қызмет етті; қозғалыс ұстанымдарын, таңдаулары мен мүдделерін қорғайтын ой. Мұны ол «*фикр Әл-харака*» (қозғалыс туралы ой, арабша: *فكر الحراك*) деп атайды, бұл ұжымдық ойға немесе ұжымдық ділге жақын. Бұл қозғалыс туралы ой осы қозғалыстардың ішінде немесе айналасында дамуды жеңе алмады немесе ілгерілікті жаңарта алмады. Әр-Райсуни бүгінде бізге жаңару мен ижтихад (арабша: *الاجتهاد*) қозғалысы, қозғалыс туралы ойды бағындырмай «ойдың қозғалысын» босатып, қозғалысқа келтіретін еркін және жасампаз ой қажет дейді.²⁹

Ой мен қозғалыс тұтасқанымен, өзгерту, өзгеріс, жаңашылдық, үздіксіз өнімділік пен үлес іздейтін кез келген қозғалысты бастау керек деп ойлаймыз, осының арқасында ой қозғалысы қозғалыс туралы ойды тудырады.

Алайда, қозғалыс ойдан бұрын болғанда және қозғалыс туралы ой ойдың қозғалысын басқаратын болса, бұл жауап ұстанымына қайта оралудың, өзгерісті енгізу агентігін жоғалту және басқа түстердің зияткерлік мүмкіндіктерін тежейтін зияткерлік өндес-түстестіктің кепілі болу. Бұл жерде қозғалыс қолда бар қорларды сарқып тұтыну жағдайымен шектеледі, оны сырттан әкелуге және тәуелді болуға мәжбүр етеді, өйткені ол зияткерлік байлыққа, бастамашылдыққа, дамуға және жаңаруға жетіспейді.

Ойлау мектептері

«Зияткерлік жоба» арнайы сөзі жеке тұлғаның зияткерлік ғимараты мен үлесін сипаттайды. Сонымен бірге зияткерлік жоба жалпы бір зияткерлік ғимаратқа қатысатын немесе бір ой мектебіне жататын адамдар тобының төлсипаты болуы мүмкін. Ой мектебі түрлендірушілер бірлестігі, діни ағым, саяси партия, мамандандырылған ғылыми топ, қоғамның едәуір бөлігін қамтыған немесе тұтас қоғамда алдын-ала үстемдік ететін кең зияткерлік ағым болуы мүмкін. Ой мектебінің жақтаушылары ойдағы белгілі бір парадигманы (үлгіні) немесе тәсілді қолдана алады (мысалы, сопылық, сәләфилік немесе пәлсапалық мектептер), немесе бір тірек шеңберінде әртүрлі парадигмалар (үлгілерді) мен тәсілдерді қолдана алады (мысалы, *мазһабтың* әр түрлі заңдық мектептері). Мазмұны мектептердің мысалдары ретінде «Мұсылман бауырлар», Франкфурт пәлсапа мектебі, Чикаго экономикалық мектебі, Вена үйірмесі және сәләфилер мектебі бар.

Ой мектебі көбінесе негізгі тұлғалар мен ізашарлардың болуымен ерекшеленеді, олардың жазбалары өз мектебінің ұстанымдары туралы анықтамаларға айналады және олар мектептің басқа ізбасарларымен ынтымақтастықта қол жеткізуге тырысатын ортақ ұғымдар, үміттер мен амбициялармен бөліседі. Ойлау мектептері әдетте ғылыми еңбектер мен мерзімді басылымдар шығару және конференциялар мен семинарлар өткізу арқылы мектептің ойларын беруде белсенді болатын кәсіби немесе ғылыми ерікті бірлестіктерге ие.

Зияткерлік мектептің зияткерлік ғимараты дегеніміз-жеке тұлғалардың өзіне жеке, өз қоғамына, қоғамның тарихына, бүгіні мен болашағына, қоршаған әлем шындығына деген көзқарасын құрайтын ұғымдар (сенімдер) мен ұмтылыстардың (сезімдердің) жиынтығы, және осы шындықты өзгертуге және оның мәселелерін шешуге қажетті өзгерту әдісі туралы.

Мектептің мүшелері мектептің жалпы ұғымдары мен тілектеріне ортақ, бірақ олар жеке адамдар мен олардың ойлары арасындағы туа біткен айырмашылықтарды ескере отырып, толық конвергентті («конвергенция» (латын тіліндегі *convergere* етістігінен «жақындау», «қауысу»)) болмауы мүмкін. Екі нәрсе теңдестірілген үйлесімділікте болуы керек: бір жағынан зияткерлік ұқсастықтар топтың, қоғамның немесе үмметтің ортақ мақсаттарына жету үшін ынтымақтастыққа мүмкіндік береді, ал екінші жағынан, әртүрлі дарындар, қабілеттер мен бейімділіктер бірігуге мүмкіндік береді. Үмметті құрайтын топтың, қоғамның буындары мен қауымдастықтарының әртүрлі тәжірибелері.

Үшінші тарау

Қоғам мен үмбеттің зияткерлік құрылысы зияткерлік сәйкестілік

«Зияткерлік сәйкестілік» арнайы сөзі кез келген топқа кішігірім немесе үлкен сипаттама ретінде қызмет етеді. Бұл осы топтың мүшелері қолдайтын ұғымдардың, олардың ойлау әдістерінің және олардың сенімдері, құндылықтары мен мінез-құлықтары жүйесінен тұратын зияткерлік құрылыстың жиынтығын анықтайды. Бұл «ғимарат» өзінің пішінін топтың тарихи мұраларына байланысты түрлі көздерден, немесе білім беру мен әлеуметтік тәрбие әдістерінен немесе саяси жүйелер енгізген мәдениеттен және басқа әсерлерден алады.

Қоғамдар, әдетте, зияткерлік және мәдени ерекшелігін әртүрлі әдістер, құралдар мен жосықтар арқылы сақтауға ұмтылады, мысалы: 1) жеке тұлға ана тілін үйренетін отбасылық тәрбие және тәрбие құндылықтары мен бірқалыпты ережелер; 2) қоғамдағы тарихты, жүйені, құқықтар мен міндеттерді оқытатын білім беру бағдарламалары; 3) қоғам мүшелерінің ұлттық бірегейлігін қалыптастыруға ықпал ететін мәдени, саяси немесе әлеуметтік мәселелерге бағытталған мемлекеттік немесе жеке азаматтық қоғам институттары; 4) әлеуметтік келісімді дамытуға, қоғамның мүдделерін сақтауға және бұзушыларға жаза қолдануға бағытталған жеке адамдарды басқаратын заңдар мен ережелер.

Мұндай әдістер бірлесе отырып, қоғамның зияткерлік құрылысын қалыптастыруға ықпал етеді, мұнда оның мүшелері арасындағы ортақ ойлардың, сезімдердің және мінез-құлық

үлгілерінің жиынтығы сол қоғамды басқа қоғамдардан ажыратуға көмектеседі, олардың әрқайсысы өзінің қоғамдық зияткерлік құрылысы бар. Үмметтің зияткерлік құрылысы осы Үмметтің ішіндегі қоғамдардың қаншалықты ынтымақтастықта жұмыс істейтіні және жалпы тәрбиелеу әдістерімен, білім беру бағдарламаларымен, мемлекеттік және жеке мекемелерімен, өмір жүйелерімен бөлісуі бойынша біртұтас.

Құран Кәрімде, Хадисте және ислам мұраларында көрсетілгендей өз түсініктерінде мұсылман үмбеті өз тарихында екі бағыттың куәсі болды: біріншісі-бірлік, келісім және ынтымақтастықтың көріністері. Кейіннен ол қазіргі заманғы шындығында мемлекеттерге, қоғамдарға, мазһабтарға, этностарға және тілдерге т.с.с. ыдыраудың екінші үрдісіне куә болды. Біз үмметтің ақыл-ой құрылысының мағынасын екі жағдайда да бөлек немесе ұжымдық түрде қарастыруымыз керек.

Тоқырау мен жаңару арасындағы зияткерлік құрылыс

Кейбір қозғалыстар негізін қалаушылар қайтыс болғаннан кейін жалғасатын мектептерді құрумен ерекшеленеді. Олар өз ойларының шындығымен және қоғамның шындығымен терең байланыс орнатады, оларды мәңгілік жаңару күйінде ұстайды. Тоқырау қозғалыстарды белгілі бір жаңарусыз ұзақ уақыт бойына сақтағанда, бастапқы ұғымдарына берік бола отырып және үстемдік етуші шындықпен байланысын жоғалтуда туғызады. Жаңарту (*тәждид*, арабша: *التجديد*) құрылтайшылардың жарналарын жоққа шығаруды немесе олардың ойларына нұқсан келтіруді білдірмейді. Керісінше, бұл қозғалыс ойының өзектілігін сақтауға тырысу, өйткені ол қоғамның бірегейлігімен және оның зияткерлік тиесілігімен астасып жатыр. Жаңару ойлаудағы және әдістемедегі қайта қарауды, қайта құруды және бейімделуді туындайтын қиындықтарға қарсы тұруды және қозғалыс ойларының серпініне тұрақтылық пен осы ойдың өзгерістері арасындағы тепе-теңдікке мүмкіндік беруді қажет етеді.

Жаңару – исламдық ойлау жүйесіндегі тұтас ұғымдардың және оның қалаған мақсаттарының бірі. Мұсылман қоғамының адамзат ойының кең алаңында болуы мен тұруын қамтамасыз ету баға жетпес талап. Керісінше, тоқырау адамдардың дін, білім немесе ой туралы қалыптастыратын жалпы көзқарасын бұрмалайды. Тоқырау дегеніміз – ойлаудың өмірмен байланысын көрсету үшін жеткіліксіз түсінудің белгілі бір түрлерін ұстану және өмір шындығын өзгерту үшін жеткіліксіз болатын белгілі бір түсінік түрлерін ұстану, нәтижесінде ой өзінің құндылығын жоғалтады және адамдар басқа ойды іздеуге мәжбүр болады .

Исламдық ойдағы жаңару мысалдары мәтінді түсінудегі немесе мәтінді мәнмәтінге қолданудағы немесе исламдық ойдың адамдар мен қоғам өмірінің ішінара мәселелерін шешуден біртұтас үммет және адамзат себептері мен ортақ істерді қарастыруға ауысуындағы жаңа ижтихадты қамтиды. Ижтихад дін туралы білімдерді таратудың жаңа құралдарын қолдану және ислам шеңберіндегі ұғымдардың еркін қозғалысы үмбеттің мүдделерін алға жылжытуға мүмкіндік беретін және т.б ойлаудың жаңа тұжырымдамаларын дамытуда. Мұндай күш-жігер жеке және / немесе ұжымдық қоғамдық зияткерлік құрылыстың сандық тұрғыдан қалай өсетінін және оның сапалық тұрғыдан қалай өзгертіндігін тексеру үшін өзін-өзі бағалауды және есеп беруді қажет етеді.

Маркетинг ұғымдары

Маркетинг – бұл ғылым, оның өзіндік тұжырымдамалары, қағидалары мен теориялары бар, академиялық және кәсіби кітаптармен, бағдарламалармен және тауарлар мен қызметтерді маркетингтегі қосымшалармен мақтана алады. Сол сияқты білімнің құндылығы нәтижесінде пайда болған ұғымдардың маркетингі бар, оның негізінде даму мен өндіріс үдерістері мүліктік қайтарымдылыққа ие болуы мүмкін. Демек, ұғым иесінің құқықтарын тіркейтін патенттер мен авторлық құқықтар және олардан тауарлар немесе қызметтер нарығында іс-тәжірибелік қолдану кезінде пайда болуы мүмкін артықшылықтар бар. Сол сияқты зияткерлік меншік және білім экономикасы ұғымдары пайда болды.

Кез келген ұғымның мәні, егер ол жарияланбаса, таралмаса және қоғам мәдениетінің маңызды құрамдас бөлігіне айналмаса немесе саясаттағы қабылданған көзқарасқа немесе белгілі бір тұтынушылық іс-тәжірибеге

айналмаса, жүзеге асырылмайды. «Маркетингтік ұғымдар» арнайы сөзі білім беру, тәрбиелеу, байланыс, үгіт-насихат, миды шаю, ақыл-ойды бағдарламалау және зияткерлік шапқыншылық сияқты ұғымдарды таратудың басқа құралдарына ұқсас. Осыған қарамастан, «маркетингтік ұғымдар» арнайы сөзі таратылатын немесе сатылатын ұғымдардың іс-тәжірибелік құндылығына және олардан қажетті пайда алуға баса назар аударады.

Егер сізде бұл ұғымдар мінез-құлық пен іс-әрекет арқылы көрінбесе, сізде керемет ұғымдар бар екенін қалай білуге болады? Немесе сіз бұл ұғымдарды олар туралы айту немесе жазу арқылы білдірмейсіз бе? Ұғымдардың құндылығы-олардың құндылығына қарамастан-тек осы ұғымдардың бастаушыдан қабылдаушыға өтуімен және оның ойдан әрекетке және нәтижеге көшуімен белгілі.

Адамзаттың барлық ұғымдары тең негізде емес, маңыздылығы, айқындылығы, тереңдігі мен өзіндік деңгейімен ерекшеленеді. Өзгерістерге әсер етпейтін қарапайым ұғымдар, білімде, мінез-құлықта және заттарда төңкеріс жасайтын жаңашыл ұғымдар бар. Кітаптарға жазылған ғылымдар-белгілі бір жүйеге келтірілген, зерттелген және іс-тәжірибеден өткен ұғымдар. Көлік және байланыс құралдары сияқты кәсіпорындардың, өндірістердің және өнертабыстардың дамуы негізінен ұғымдардың іс-тәжірибелік қолданылуы болып табылады, өйткені саяси, экономикалық және әлеуметтік тәжірибелер де ұғымдарды қолдану болып табылады. Оқыту мен сабақ беру мәні бойынша ұғымдарды беру үдерістері болып табылады. Бұқаралық ақпарат құралдарынан көрген, естіген және оқыған нәрселер шын немесе жалған болуы мүмкін ұғымдардың таралуына алып келеді. Сол сияқты, өзгерісті қолдайтын түрлендірушілер зияткерлік бастамаларға қатысады, ал қоғам көшбасшылары өз ұғымдары мен ұғымдарының іске асуы арқылы күш пен ықпалға ие болады. Демек, мектептер мен университеттер, баспалар, бұқаралық ақпарат құралдары, оқу орталықтары, саяси партиялардың алаңқайлары және т.б. сияқты мекемелер маркетингтік ұғымдарды жүзеге асырудың құралы болып табылады.³⁰

Үмметтің зияткерлік және ғылыми жетекшілікке қажеттілігі

Ғылымдар дегеніміз – әр ғылымның мамандандырылған ғылыми топтары қабылдауы үшін оны тиісті деңгейге дейін жетілдірген ұйымдастырушылықпен, тексерумен, түрлендірумен және сынақпен пайда болған адам ойының өнімі. Бұл ғылыми көшбасшылықтар осы ғылымның құрамына не кіретінін және не кірмейтінін айқындайтын анықтамалық негіз болып табылады. Зияткерлік және ғылыми көшбасшылық білімді жартылай егжей-тегжейлі сіңіру қабілетінен гөрі осы білім туралы жан-жақты және болашақты көзқарастар мен оны пайдалану әлеуетін дамыту қабілетінен асып түседі. Олар мұны басым ақпаратты сынау, шектеулерін ашып, жаңа және өзекті ақпарат беру арқылы жасайды.

Үмметтің зияткерлік көшбасшылығы

Мұсылман үмбеті соңғы илаһи хабардың жеткізушісі және пайғамбарлық көшбасшылықтың мұрагері. Бұл хабарламаның көзі қорғалған; ол бұрмаланған немесе өзгертілмеген. Құдай мұсылман қоғамдарына зияткерлік көшбасшылық міндетін қабылдауды тапсырды. Тарихи тұрғыдан алғанда үммет бұл міндетті тиімділікпен жүзеге асырды, басшылық, ізгілік және әділеттілік қоғамын құрды және білім мен ілгеріліктің түйініне айналды, әлемнің әр түкпірінен оның мекемелері мен колледждеріне келген білім іздеушілердің бағыты болды. одан әр түрлі салалардағы білімдерді алу, басқару, басқару, ұйымдастыру және әлеуметтік өзара әрекеттесу қағидалары бойынша көптеген құндылықтар мен өркениеттік мінез-құлық үлгілерін үйрену. Егер бұл белгіленген міндетті орындай алмаса, бұл Үммет адам дамуы үшін қандай құндылыққа ие?

Мамандандырылған зияткерлік көшбасшылық

Мұсылман үмбеті арасында, ең алдымен, білім, ғылым және ойлау саласында ерекше мамандандырылған басшылық пайда болды. Пайғамбарлық мұраны сақтауға деген құлшыныс ислам тарихының алғашқы кездерінен бастап пайғамбарлық хадис пен пайғамбарлық өмірбаянын жазған және хадистерді баяндау, түпнұсқалықты растау және тексеру салаларында озып шыққан мамандандырылған басшылықтардың пайда болуына алып келді. Бұл ғалымдар әр түрлі исламдық ой-пікірлер мектебінің арасында мазһабтық зияткерлік басшылыққа айналған жаңа хадис ғылымдарының негізін қалады. Фих саласында басқа зияткерлік көшбасшылар, соның ішінде төрт мазһабтың имамдары және *тафсир* (арабша: التفسير), доктри-

на (ақида, арабша: عقيدة), дінтану (калям, арабша: الكلام) және тылсым (масавуф, арабша: التصوف) мектептерінде басқалардың арасында ерекшеленді. Зияткерлік көшбасшылық тек діни ғылымдармен ғана шектелмеген, әйгілі мұсылман көшбасшылығы медицина, астрономия, оптика, химия, ауылшаруашылық және басқа да жаратылыстану, қолданбалы және әлеуметтік ғылымдардың көкжиектерін көтерді.

Институттар және зияткерлік көшбасшылық

Бастапқыда мешіт ғалымдар тәрбиеленетін мекеме болды. Мешіттің қызметі қазіргі университеттерге ұқсас болып кеңейді. Ертедегі мешіт мекемелерінің мысалдары ретінде Тунистегі Эз-Зайтуна мешіті, Фес қаласындағы Әл-Қарауиун мешіті және Мысырдағы Әл-Азхар мешіті бар (جامع الأزهر في مصر). Мұсылмандар сонымен қатар әртүрлі ғылыми салаларда оқуға және мамандандыруға арналған оқу орындарын құрды, соның ішінде обсерваториялар, оқу ауруханалары және кітаптарды сақтау, көшіру және аудару үшін көпшілік кітапханалары, мысалы Багдадтағы Байт Әл-Хикма (арабша: بيت الحكمة) және Каирдегі Дар Әл-Хикма (арабша: دار الحكمة).

Зияткерлік дегдарлық: Еуропаның Ренессанс (Қайта Өрлеу) қоры

Еуропа ислам әлемінің, әсіресе мұсылман корольдік соттарына жіберілген еуропалық дипломатиялық делегациялар, Андалусия Испания мен Сицилиядағы тікелей байланыс арқылы, кейінірек кірес жорықтары кезінде қол жеткізген жетістіктерін мойындады. Еуропалық патшалар студенттерді ғылымдар, мәдениеттер мен білімдерді таратуға жіберді. XII ғасырға қарай Еуропада түрлі ғылыми салаларда зияткерлік алдыңғылар қалыптаса бастады. Бұл басшылық зияткерлік дегдарлықтың, мектептер мен білім беру мекемелерінің пайда болуына себеп болды, олар студенттерді еуропалық ренессансқа (Қайта Өрлеуге) апаратын, еуропалық өмірдің барлық қырларында кең таралған артта қалушылық жағдайларды өзгертуге мүмкіндік берді.

Жеке тапқырлық-зияткерлік көшбасшылықтың негізі

Әрбір танымал ғалым өзінің уақыты мен орнында зияткерлік көшбасшылықты бейнелейді. Әр ғылымның мамандары өз салаларында зияткерлік көшбасшылық дегдарлығын ұсынады. Жеке тұлғаның ғылыми және зияткерлік тапқырлықтағы рөлі бірінші кезекте тұрады. Мұнда ой-ол жеке

бастама болсын және еңбекқорлықтың нәтижесі, немесе басқалармен пікірталас, талқылау және зерттеу нәтижесі болсын, бірінші кезекте жеке ойшыл тұжырымдайтын шығармашылық, жаңартушы және революциялық көзқарас.³¹ Ұғымдар ғылыми салада пайда болған кезде, олар шекті мәселелер ретінде басталады. Олар мамандандырылған ғылыми топ оларды осы саланың маңызды құрамдас бөлігі ретінде қабылдаған кезде ғана ғылыми шеңбердің ажырамас бөлігі болады. Әрбір ой салушы өзінің ойларын дамытып, өз салаларында жаңа білімдер туғызған сайын әр салада өсу, даму және қайта қарау үшін кеңістік әрқашан ашық.

Адамның ойы бүгін бізге белгілі мамандандырылған ғылымдармен (пәнішілік) шектелмейді; керісінше, бұл пәнаралық, транспәнді («трансдисциплинарлық», яғни осы жерде «транспәнді» (латын тіліндегі *trans* – «арқылы» демеулігінен және латын тіліндегі *disciplina* «оқыту», «білім», «ғылым» зат есімінен шыққан; «қатаң тәртіп», латын тіліндегі *discipulus* «оқушы» есімінен әрі қарай *discere* «үйрену» латын етістігінен шыққан; кеңейтілген ғылыми дүниетаным, ол қандай да бір ғылыми пән шеңберінен тыс белгілі бір құбылысты қарастырудан тұрады), көпсалалы болуы мүмкін. Жеке мамандардың (ғалымдар мен ойшылдардың) өз салалары бойынша ынтымақтастығы бұл саланың көкжиегін ілгерілетудің кілті болып табылады. Ғалымдар тақырыптағы мәселе туралы мамандандырылған білімді шындықта берсе, ойшылдар, керісінше, осы шындықты түзетудің мүмкін шешімдерін қарастыруға тырысады. Сондықтан, зияткерлік көшбасшылық, әсіресе адамзат қоғамдары бастан кешірген және өзгертін кезеңдерде өте маңызды.

Университет-қоғамның зияткерлік көшбасшылығының алаңқайы ретінде Университет тұжырымдамасында және оның адамзат қоғамындағы міндетінің тарихында үлкен өзгерістер болды. Бүгінгі таңда университет өзі атқаратын үш негізгі қызметке: білім беру, ғылыми зерттеулер және қоғамдық жұмыстарға негізделген қоғамның ажырамас бөлігі болып табылады. Университет бүгінде барлық үш маңызды міндеттің көшбасшылық ұстанымында және қоғамның бүгіні мен болашағы үшін маңызды болашақ көріністер мен зияткерлік өнімнің жеткізушісі болып табылады.

Тәрбиешілер мен университет оқытушылары сонымен бірге олардың отбасыларының, қоғамдастықтарының, әлеуметтік және спорт ұжымдары-

ның, еріктілер ұйымдарының және саяси партиялардың мүшелері болып табылады. Бұл шынымен де тәрбиешілер тандай алмай немесе іздей алмайтын көшбасшылық атқарымдар, бірақ оларды қоршаған қоғам соған қарамастан олардан күтеді және талап етеді. Тәрбиешілер өз білімдері мен тәжірибелерін көпшілікке нақты мәселелерді түсінуді және оларға деген көзқарастарын білдіретін кітаптар мен мақалалар жазу арқылы шығарады. Бұл жазбаларда арнайы білім, іс-тәжірибелік тәжірибе және жеке пайымдау қиылысады.

Қоғамның зияткерлік көшбасшылығы – оның ғалымдары әр түрлі жаратылыстану, технологиялық, әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдардан шыққан ғылыми жаңалықтардың көрінісі. Бұл сондай-ақ бұл ғылымдар оны басқа қоғамдардан ерекшелендіретін қоғам сенімдерінен сіңіретін рухтың көрінісі. Дәл осы алғышарттан университеттер немесе зерттеу орталықтары сияқты жеке адамдардың немесе ғылыми топтардың жаңартпаларын дамытатын мекемелерге қызығушылық туындайды. Араб және мұсылман елдеріндегі университеттер өздерінің зияткерлік сәйкестігін білдіретін дүниетаным мен өркениеттік сипатта да, ғылыми зерттеулерді басқару, ілгерілету жүйелерінде де өздерінің ғылыми және зияткерлік және зияткерлік жетістіктерінде өздерінің қабілеттерін дәлелдей алмағаны өте өкінішті. Олар, шын мәнінде, оларды қолдайтын және қабылдайтын қоғамдарды көңілін қалдырады.

Зияткерлік әл-ауқат

XX ғасырдың соңғы ширегінде «Зияткерлік әл-ауқат» арнайы сөзі экономика және менеджмент ғылымдарында пайда болды, өйткені зерттеушілер бұл арнайы сөзді басқа техникалық арнайы сөздерден, мысалы, табиғи әл-ауқаттан (табиғи қорлардан) ажырата бастады; Мүліктік әл-ауқат (ақша мен ақша салымдар); әлеуметтік әл-ауқат (әлеуметтік қатынастар мен желілер) және адам әл-ауқаты (адамдардың қуаты, тәжірибесі мен дағдылары). Зияткерлік әл-ауқат білім мен ұйымдастырушылық қабілеттерге ие ұйымның көрнекті мүшелерінен көрінеді, сол арқылы олар жаңа ұғымдар шығарады немесе мүмкіндіктерді пайдалану үшін ескі ұғымдарды жетілдіреді. Зияткерлік әл-ауқаттың маңыздылығы білімнің, ғылымның және ақылдың бәсекеге қабілетті күштердің ең құнды негіздеріне айналуынан туындайды.³²

Зияткерлік әл-ауқат топтың зияткерлік жиынтыққа ие екендігін, оны жаңару және шығармашылық ұғымдар тұрғысынан басқалардан ерекшелендіреді. Бұл әл-ауқаттың қоғам үшін үздіксіз ілгерілеу мен жетілдіруді қамтамасыз ететін жаңаратын және жандандыратын құрамдас бөлік болуы маңызды. Бірақ егер оның қайнар көздері құрғап, жаңару мен жаңарту қабілеті бұзылса, онда ол құндылыққа ие болмай қалады. Бізге қою керек сұрақ – мұсылман үмбеті оны зияткерлік байыту үшін, демек, мәдени және өркениеттік тұрғыдан бай және көшбасшылық деңгейге көтерілу үшін зияткерлік әл-ауқатқа ие ме?

Үммет Құран мен Сүннетті басшылыққа алған сайын, оның жетістігі мен ілгерілеуі пайда болды, бірақ үммет бұл жолдан қайтқан сайын азайып кетті. Үмметтің жаңартылатын әл-ауқаты – Құран, оның пайғамбарлық қолданбалары және олардың айналасындағы бай ғылымдар. Бұл зияткерлік әл-ауқат жоғалған жоқ, керісінше, бұл жаңартылатын ұғымдардың дамуын ынталандыратын, үнемі шығармашылыққа, жаңашылдыққа және жаңалық ашуға итермелейтін, тәжірибелер мен ижтихад рухын барлық басқа ғылымдарда: табиғи, әлеуметтік және сондай-ақ жантанулық. Егер бұл зияткерлік әл-ауқат әрекет пен ықпалды басқара алмаса, онда әл-ауқаттың басқа түрлері Үммет үшін ілгерілікке де, жетілдіруге де жете алмайды.

Төртінші тарау

Ислам зияткерлік ғимаратын картаға түсіру

Зияткерлік құрылыс көздері, тақырыптары, құралдары, сынақтары мен өлшемдерінде бірлесу мен ойдағы тепе-теңдікті қамтамасыз ететін және исламдық тұлғаны сипаттайтын монотеистік (бір құдайшылық) көзқарас қалыптастыратын көптеген және алуан түрлілік бар. Зияткерлік құрылыс әдісі біз жалпы зияткерлік карталар түрінде ұсынатын осы негізгі санаттардың әртүрлілігіне байланысты. Карта – бұл жалпы ұғымды жинақтайтын және оқырманға ұғымның тұжырымдылық немесе танымдық бейнесін, ойлау стратегиялық тәсілін дамытуға мүмкіндік беретін құрамдас бөліктердің немесе түсініктердің жиынтығын және олардың ұстанымдары мен өзара байланыстарын көрсететін, 'метатану' деп аталатын көрнекі жоспар.

Зияткерлік құрылыс көздерінің картасы

Зияткерлік құрылыс жолымен жүргісі келетін адам қажетті ақпарат көздерін, мәліметтер мен білім салаларын іздейді. Қазіргі кезде ақпарат көздерінің түрлері, мысалы, адамдар, кітаптар, журналдар мен мерзімді басылымдар немесе веб-сайттар бар. Білім көздерінің санаттарына мыналар жатады:

1. Мамандандырылған білімнің қайнар көздері (пәндер): мамандандырылған пән бойынша білімнің өсуі мен дамуына көмектесетін көздер.
2. Пәннің мәдениетіндегі қайнар көздер, бұл мамандықтың кеңеюі болып табылады, бірақ мамандар емес және қарапайым адамдар үшін жеңілдетілген (мысалы, медициналық мәдениет, технологиялық мәдениет, құқықтық мәдениет және т.б. туралы кітаптар).
3. Белгілі бір пән шеңберінде жіктелмеген, бірақ жалпы мәдени өмірге қажет ақпараттарды, теорияларды және тұжырымдамаларды қамтитын жалпы мәдениеттегі қайнар көздер (мысалы, тарих, география, саясат, экономика, БАҚ, өнер және т.б.).
4. Негізінен белгілі бір мазһабтармен байланысқан немесе осындай мектептерге сыни талдау жасайтын зияткерлік ақпарат көздері. Бұл көздер жалпы мәдениеттің қайнар көздерімен қабаттасады, бірақ нақтырақ және тереңірек анықталған.

Зияткерлік құрылыс тақырыптарының картасы

Исламдық жағдайда тұтас дүниетанымды қалпына келтіру және адамға осы исламдық дүниетаным шеңберінде қазіргі ойлауда көтерілген мәселелерді, әсіресе даулы тақырыптарды түсінуге мүмкіндік беру үшін (зияткерлік құрылысты дамытатын) кітаптарға, зерттеулерге және пікірталастарға бірігу және дәйектілікпен сипатталатын тәсіл өте қажет. Бұл тақырыптарға, мысалы:

1. *Үмметті құру, оның ішінде тіл, дін және тарих тақырыптары.* Бұл тақырыптар жеке тұлғаның, қоғамның және үмбеттің исламдық ерекшелігіне әсер етеді және осы сәйкестіктің ұлтшылдық, трайбализм («трайбализм» (ағылшын тілінде: tribalism зат есімінен, латынның tribus «тайпа» деген зат есімінен) – әдетте басқа топтарға қарсы дұшпандықпен жүретін, ішкі оқшауланумен және алабөтендікпен сипатталатын топтық

оқшаулану түрі. Бастапқыда ол қарабайыр, дамымаған қоғамдар жүйесін сипаттаса, кейін бұл ұғым кеңейіп, жаңа бағыттарға ие болды), *сектанттық* («*сектанттық*») (грек сөзі *σεχταρισμός* «оқыту», «бағыт», «мектеп»), діни *сектанттық* – басқаша ойлаушыларға белгілі бір дұшпандықпен, жанкештілік пен догматизмге, яғни мәнін бағаламай тек сенім арқылы ғана қабылданған жалаң қағидаларға сүйенетін талғаусыз ойлауға бейімділікпен ерекшеленетін діни ұйымдар мен топтардың жиынтығы. Сектанттық шіркеу немесе әлеуметтік наразылықтар кез келген әлемдік діндерден және үстемдік етуші шіркеулерден бөлініп, оларға дұшпандық немесе қарсылық танытады) және т.б. сияқты қосалқы сәйкестіктермен және байланыстармен байланысын анықтайды.

2. *Пікірталасқа түсетін даулы тақырыптар мен мәселелер*: Қазіргі заманғы БАҚ адамдарға әлемдегі жаңалықтар мен оқиғаларды жеткізеді және көптеген пікірталастарды тудыратын мәселелер мен мәселелерді қоздырады. Ойшылға осы мәселелерді түсіну және соларға қатысты ұстанымдарды қабылдау қажет. (мысалы, сыртқы қатынастар, діни бостандық, қатар өмір сүру, әйелдер мәртебесін жақсарту, экономика, даму және т.б.)
3. *Зияткерлік жиынтықтың тақырыптары*: олар тұтас көзқарас құруға және теңдестірілген зияткерлік құрылыс орнатуға ықпал етеді. Бұл тақырыптар өте көп, оның ішінде: а) ойлау, жүріс-тұрыс, өркениет, тарих, пәлсапа және т.б. мәселелерін қарастыратын түрлендірушілік және жанданулық ойлардағы жазбалар; б) мәселелер туралы ойлау және оларды шешу жолдарын қарастыру мақсатында (мысалы, әлеуметтану, саясаттану, журналистика) жалпы түсініктер, заңдар, теориялар және олардың іс-тәжірибелік қолданыстары туралы әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдарға («гуманитарлық») (латынның *humanus* сын есімінен – адами, *homo* – адам және «ғылым») зат есімінен арабша: علوم) адам және оның қоғамдағы өмірі туралы маманданған ғылымдар) кіріспе; және в) даму, ойлау үдерістеріне, мінез-құлыққа, оқуға, өсуге және өзгеруге қатысты басқару, әдістеме және жантануды сияқты өзгерістер туралы ғылымдар туралы әдебиеттер.

Адамның ойлау білімінің мазмұны кез келген пән бойынша сандық көлемі мен сапалық сипаттамасымен ерекшеленеді. Осы әр түрлі деңгейлер арасында құрылымдық және атқарымдық байланыстар бар. Осы білім мазмұнының жиынтығын негізі мен шыңы бар үшкілдік құрылыммен бейнелеуге болады. Ол кез – келген ғылымның мәнбілеріне негізделген (және

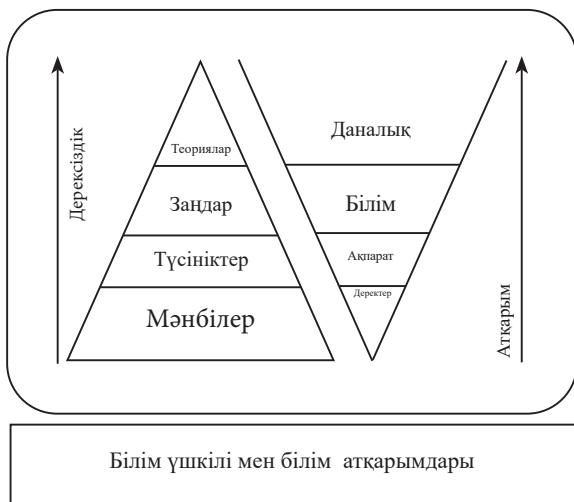
олардың көпшілігі бар). Адамның ақыл-ойы «ұғым» арнайы сөзін беру арқылы көптеген ұқсас мәнбілерді байланыстырады.³³ Тұжырымдамалар – бұл мәнбілерден жоғары үшкілдің тағы бір деңгейі. Білім сол ғылымдағы заңдарды білдіретін қағидалар, ережелер немесе математикалық теңдеулер ретінде тұжырымдамалар арасындағы қатынасты немесе себеп-салдарлық қатынастарды орнатады. Заңдар үшкілдің үшінші деңгейін алады. Мәнбілер, тұжырымдамалар мен заңдар – бұл заттардың шындығын сол қалпында білдіретін сипаттайтын деңгейлер. Эпистемикалық, яғни танымдық үшкілдің жоғарғы жағын сол сияқты заттардың болу себепін түсіндіретін теориялардың деңгейі алады. *Теорияларға* ғылым құбылысын түсіндіретін қағидалар жатады.

Кез келген пән бойынша білім деңгейлерін бейнелейтін басқа әдісте білімнің қарапайым түрлері білім үшкіліндегі мәнбілерге сәйкес келетін мәліметтер түрінде көрсетілген. Бір тақырыпқа қатысты мәліметтердің жиынтығы ақпарат түрінде көрсетіледі.

Егер ақпарат белгілі бір мақсатта қолданылса, ол білімге айналады. Білімді өзін және қоғамды алға жылжытуда, сондай-ақ негізгі тіршіліктік туралы сұрақтарға жауап беруде қолдану – бұл даналық ретінде көрсетілген төртінші деңгей. Бұрынғы білім үшкілінен айырмашылығы, біз осы деңгейлердің өзара байланысын, мәні мен атқарымын ашық шексіз көкжиегімен төңкерілген үшкілде бейнелейміз.

Зияткерлік құрылыс құралдары мен құралдарының картасы

Зияткерлік құрылыстың құралдары мен әдістері да өте көп. Мысалы, оқу – бұл адамның мәдени және зияткерлік қалыптасуын үйрену мен нәрлендірудің негізгі қызметі. Біз мұнда оқуды хобби ретінде емес, мағыналы, мақсатты

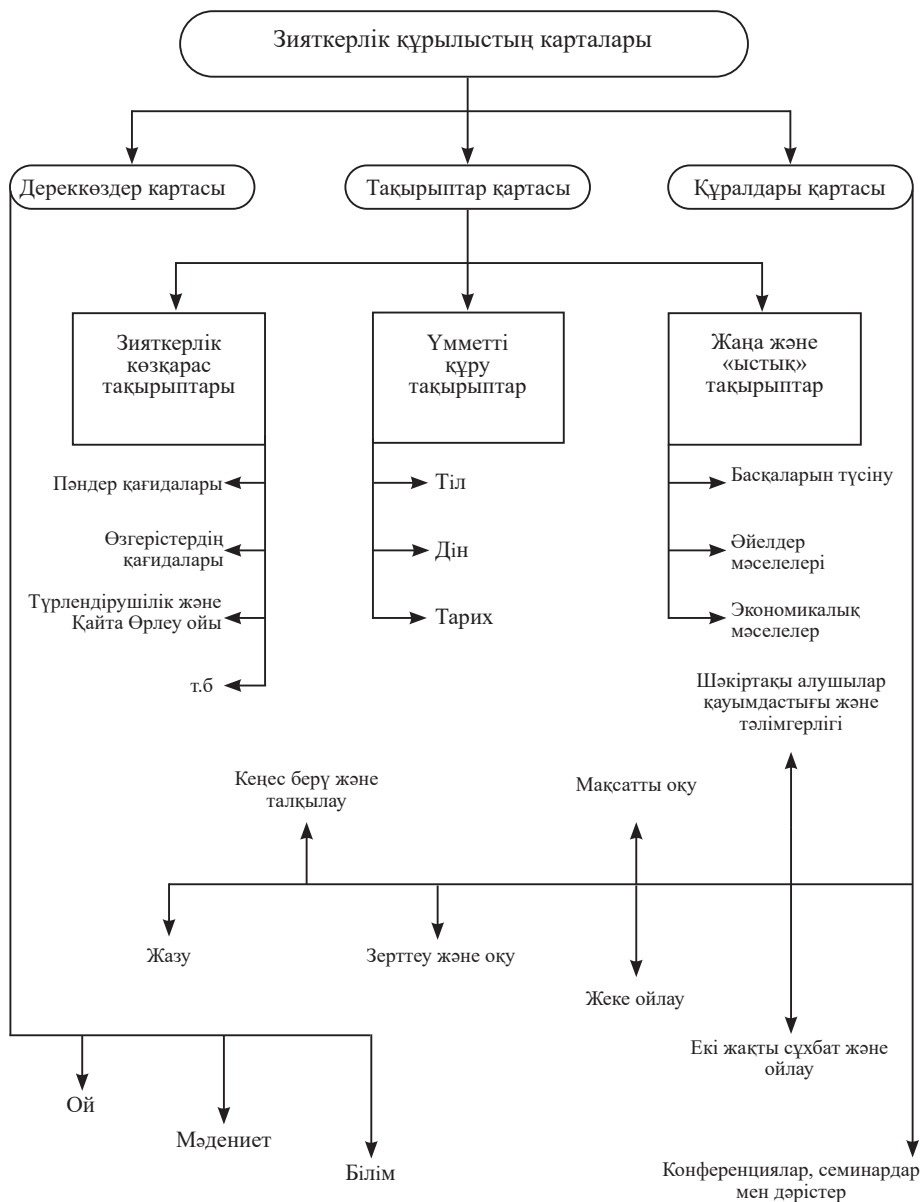
және жүйелі оқу ретінде білдіреміз (мысалы, ойлау, еске түсіру, тұтас немесе сыни оқу); оқылған мәтіннің егжей-тегжейін оның анықтамалық шеңберіне орналастыратын және осы сілтеме шеңберін өзі жататын танымдық жүйеге орналастыратын оқу түрі.

Құдайдың соңғы кітабының адамзатқа алғашқы ашылған сөзі-бұл икра' (оқы) бұйрық етістігі екендігі кездейсоқ емес. Бұл әмір екі рет қатарынан қайталанады; бірде Жаратушының атымен жаратылысты, екіншісі жазбаша аянды оқу үшін: «Сондай жаратқан Раббыңның атымен оқы! (1) Ол, адам баласын ұйыған қаннан жаратқан. (2) Оқы! Ол Раббың аса ардақты. (3) Сондай қаламмен үйреткен. (4) Ол, адамзатқа білмеген нәрселерін үйреткен». (96: 1-5) Демек, оқылатын нәрсе-Құдайдың сансыз жаратылыстарында, соның ішінде адамдардың жаратылысында байқалады. Оқылған нәрсе – бұл «қаламмен жазылған», ол білім алуға арналған құрал, мейлі ол ашылған кітаптарда, пайғамбарлармен айтылған, білімді адамдар жазылған болса да.

Зияткерлік құрылыс кейбір мәтіндер қайта-қайта оқылғанда немесе бұрын айтылған басқа білім көздеріндегі басқа мәтіндермен бірге оқылғанда жақсарайды. Осылайша ойлау, еске түсіру, теңдестіру, салыстыру және біріктірудің әр түрлі үдерістері жүреді. Оқырман өзінің зияткерлік құрылысына жаңа ұғымдар қосып, оқудан жазуға көшкен кезде, ол ұғымдарды басқарады, реттейді және теңшейді, нәтижесінде жазбаша білім және басқаларға лайықты оқу мәліметі пайда болады.

Оқу зияткерлік құрылыстың жазу, ойлау және еске түсіру сияқты көптеген басқа құралдарының негізі болып табылады. Пікірталастар сонымен қатар *тафаккур* (басқалармен ойлауға қатысу, арабша: تَفَكُّرٌ) мен *тазаккур* (басқалармен еске түсіру арабша: تَذَكُّرٌ) зияткерлік өзара әрекеттесуінің құралы болып табылады. Осы құралдар арқылы ұғымдар өңделіп, дәрістердің, конференциялардың және зерттеулердің тақырыбына айналады. Сонымен, зияткерлік құрылыс үдерісі сияқты зияткерлік өндіріс тұрақты болып қалады. Бұл үдерісті одан әрі жетілдіру үшін ғалымдармен, ойшылдармен, түрлендірушілермен, пәлсапашылармен, дәруіштермен және ерекше тәжірибелермен байланысу өте маңызды. Адам олармен кездесіп, олардан сабақ алу үшін саяхат жасауы керек.

Зияткерлік құрылыстың ұжымдық картасы

Зияткерлік құрылысын өлшеу картасы

Зияткерлік құрылыста кез келген бағдарламаның тиімділігін бағалау тәжірибесі бағдарламаны жасаудан және оны жүзеге асырудан кем емес. Зияткерлік өнімділіктің екі түрі мен сынақтамасына өте қажет: 1) ойлау үдерістерін немесе жеке адамның немесе топтың ақыл-ой дағдыларын қолдану дәрежесін бағалайтын шаралар; және 2) зияткерлік құрылыстың мазмұнын алу дәрежесін бағалайтын шаралар. Мысал ретінде ғылыми, қисындық, креативті немесе сыни тұрғыдан ойлау, мәселелерді шешу қабілеттері немесе қораптан тыс ойлау қабілеттерін өлшейтін сынақтамаларды жатқызуға болады.

Мұндай сынақтамалардың сапалық және сандық негіздері көбінесе батыс жантануды мен білім беру көздерінен алынған. Мұсылман елдеріндегі ғылыми және академиялық жетістіктерге қолданылатын осы сынақтарды бейімдеу Стратегиялықі аз болды, олардың қолданылуы тілдер, математика және жаратылыстану ғылымдарына қатысты болды. Қоғамдық ғылымдарда өте аз, ал ислам ғылымдарында, әсіресе исламдық ойлауда тіпті одан да аз күш жұмсалды.

Қазіргі араб ислам академиясында көптеген салаларда, атап айтқанда жантанулық және жан және сезімдік өлшеуде қалыпталған өлшеу құралдары жетіспейді. Мұндай мекемелер қолданатын білім беру бағдарламалары, оқу жоспарлары, зияткерлік сынақтамалар, зерттеу құралдары және өлшеу мен бағалау бағдарламалары негізінен зияткерлік және мәдени сырттан әкелушілік болып табылады. Мұсылман елдері өздерінің білім беру бағдарламаларын мақсаттары, мазмұны және әдістері бойынша дамытуда біршама тәжірибе жинақтаған, бірақ олардың бағалаудағы тәжірибесі ең әлсіз буын болып қала береді, әсіресе жеке адамдардың, топтардың, мекемелердің, қоғамдардың зияткерлік құрылысын өлшеу құралдарын әзірлеуде.

Мұсылмандар ойлау жүйесі мен ойлаудың тиімділігін бағалау құралдары дамытып, әдіснамалық ойдың көптеген салаларында бағыттар шығарушыдары мен ізашарлары болды. Әр түрлі хадис ғылымдары сыни әдістерді енгізді және жаңартты. *Усуль әл-фиқһ* ғылымы әдіснамалық ғылым болды. Эмпирикалық, яғни тәжірибеге негізделген бақылауға, жалқыдан жалпыға қарай пайымдау мен іс-тәжірибеге сүйенетін ғылыми әдіс басқа қоғамнан бұрын мұсылман қоғамында дамып, алға жылжыды. Бұл мұсылмандық

ақыл-ойдың ойлау әдістемесін, ойлау үлгілерін және өлшеу құралдарын дамытуда басқа ақыл-ойларға қарағанда қабілеті кем еместігін дәлелдейді.

Құран мен Сүннет – ойлау әдістемесін дамыту, тұжырым жасау, өркениеттік құрылысқа қолайлы тәсілдермен жүзеге асыру үшін бай қайнар көздер (*умран*). Исламдық ойлаудың негізгі әдістемесі – Құранды түсіну және оның мәтіндерімен, тақырыптарымен жұмыс жасау әдістемесі. Осыдан біз жеке тұлғаның, топтың немесе қоғамның зияткерлік құрылыс деңгейін анықтайтын және сыни тұрғыдан ойлау, шығармашылық ойлау, себептік ойлау және т.б. сияқты ойлаудың кейбір түрлерін қолдану қабілетін өлшейтін ойлаудың, зерттеудің және мінез-құлықтың басқа әдістерін шығаруға болады.

Ұғымдар тарихының карталары

Тарих жеке адамдар мен қоғамдар әртүрлі дәуірлерде кездесетін әлеуметтік, саяси, экономикалық немесе табиғи оқиғаларды зерттеумен айналысады. Бұл ұғымдарды, оның ішінде құндылықтар мен нанымдарды зерттеуге де қатысты, өйткені тарих оқиғалары өз алдына жеке адамдардың ұғымдарын, олардың адамдардың өміріне әсерін және олардың дәуірлеріндегі және кейінгі ғасырлардағы өркениеттің ерекшеліктерін қалыптастыруға қосқан үлесін білдіреді. Бұл ұғымдар олардың пайда болу жағдайлары мен эволюция (біртіндеп даму) себепшарттарына негізделген және дәйекті кезеңдерде басым болған зияткерлік ағымдардың бөлігі болып табылады. Бұл «ұғымдар тарихы туралы ғылым» деп аталатын пән шеңберінде зерттеледі.

Ұғымдар тарихы туралы ғылым негізгі зияткерлік алаңшалардан тұрады. Осы саланың маманы сол зияткерлік бірліктерді (ғылымның мән-білері, тұжырымдамалары, заңдары мен теориялары), олардың беріктігі мен дәйектілігін және олардың арасындағы ара қатынастылықтың немесе бөлінудің қандай болатындығын ашуға тырысады, бұл оларды адамзат мәдениеттері мен өркениеттерінің өрлеуі мен құлдырауын зерттеу кезінде талдау бірлігі ретінде пайдалануға мүмкіндік береді.³⁴

Ұғымдар тарихы ұғымдардың ұлттар мен халықтар куә болған дәуірлік өзгерістерге әсерін айқындайды. Мамандар үшін өз салаларындағы ұғымдар біртіндеп дамуын қадағалау маңызды; әр саладағы білім барлық дәуірлердегі дәйекті оқиғалар арқылы пайда болды. Бұл оқиғалар тарих

жазған шындыққа айналған ұғымдар болды. Францияда жарияланған саяси ұғымдар энциклопедиясы³⁵ бұған дәлел бола алады. Онда классикалық Грекиядан бастап он сегізінші ғасырға дейінгі Еуропадағы саяси ұғымдар тарихы баяндалады. Қазіргі саяси ұғымдар тек осы ұғымдардың кенеюі мен ілгерілеуі болып табылады. Ұғымдар тарихы институттар, қоғамдар, мазһабтар, экономикалық оқиғалар, пәлсапа, дін, әдебиет және технологиялар тарихымен ажырамас.³⁶

Географиялық ой карталары және ой географиясы Географиялық ой дегеніміз, адамдар өмір сүретін жер туралы білімді және оның қажеттіліктерін орындау үшін оған бағынудың құралдары туралы айтады. Олар мұны өздерінің жер бетінде қоныстану басталғаннан бері ғылым түрінде жазып алған. Кейбір «алғашқы географиялық зерттеулер төрт мың жылдан астам уақыт бұрын болған».³⁷ Арнайы сөз сондай-ақ жердің және ондағы тіршілік түрлерінің пайда болуына қатысты пәлсапалық ұғымдар мен теорияларды қамтиды. Алайда, XX ғасырдағы зерттеулер қоршаған ортаның бөлшектерінен гөрі кеңістіктегі қоршаған ортадағы адам өміріне және оның талаптарына баса назар аудара бастады. Географиялық ой шектеулі табиғи қорлар, кедейлік, қоршаған ортаның құлдырауы, әлеуметтік және экономикалық құбылыстар, табиғи ортаны зерттеу сияқты антропоцентристік тұжырымдамаларға басымдық берді.

Географиялық ой географияға және осы ғылымның көптеген салаларына, соның ішінде адамдар мен географиялық ортаның өзара байланысын қарастырады. Бұл қатынасты түсіндіру үшін әр түрлі ұғымдар мен мектептер, ең алдымен «ойлау географиясы» ұғымы пайда болды. Қазіргі көзқарастар әр түрлі географиялық ортадағы ұлттар мен халықтардың зияткерлік құрылысындағы әртүрлілік пен айырмашылықтар географиялық орналасу әсерінен және климат пен топографияның құрамына кіретіндіктен емес, басқа себепшарттардан туындайтындығын дәлелдейді.³⁸

Ой географиясының тақырыптары геосаясат, саяси география және мәдени география сияқты адамзат географиясының әр түрлі салаларына таралды. Саяси география географиялық ортаның саяси ұғымдар мен тәжірибелерге әсерін зерттеумен байланысты.³⁹ Мәдени география адам құбылыстарын түсіндірудегі және мәдениеттердің кеңістікте қалай таралатындығын, қалай түсінетіндігін және мәдениеттердің адамдар өздерін

және басқаларды танитын әр түрлі сәйкестендіруді қалыптастырудағы географияның маңызын қарастырады.⁴⁰

Пәлсапалық, бұқаралық ақпарат құралдарында және дінтанудағы орталық түсінік – бұл «дүниетаным» (немісше *Weltanschauung*) ұғымы. Дүниетаным қоғамда кең таралған мәдени орталар, өркениеттік деңгейлер мен ойлау үлгілері сияқты діни ойлау да алуан түрлі. Дүниетаным дегеніміз-жеке тұлғаларөздері үшін, өзі және қоршаған орта туралы қалыптастыратын жалпы ұғым. Сондай-ақ, бұл әлемге ортақ көзқарасқа ие топтың, қоғамның немесе үмбеттің сананың ұжымдық жағдайын сипаттайды. Тұжырымдаманың астарында жатқан мағыналар, дегенмен, тіршіліктік туралы сұрақтарға жауап беруге тырысатын пәлсапалық және діни нанымдармен және ұғымдармен тығыз байланысты.

Ұғымдарды қабылдау ережелері

«Ойлау» – бұл Құдай бізді жаратып, Өзінің жердегі орынбасарлар етіп жаратқаннан бастап, өзімізді және қоршаған әлемді білу үшін бізді сана алу қабілетімен қамтамасыз етті. Құдай бізге түзу жолды таңдау немесе ауытқу еркіндігін берді. Біздің Құдай алдындағы жауаптылығымыз жеке жауапкершілік болғандықтан, адамдардың түсіну мен қабылдау қабілеттерінің әр түрлі болуы, сондай-ақ біздің мойынсұнушылық пен заң бұзушылықтарға қатысты ұстанымдарымыз әр түрлі болуы заңды. Пайғамбар илаһи заңдарға, сенімдерге және ғибадатқа қатысты ұғымдарды қабылдауда билік еткен. Дүниежүзілік білім мен тәжірибеге байланысты мәселелерде ол кейде өз пікірлерін қайта қарап, серіктердің ойларын қабылдайтын, өйткені Құдай оларға кеңес беруді бұйырған. (3:159 *Әл-Имран сүресі*)

Исламдық ойлауда көптеген адамдар келіскен әмбебап негіздер бар, олар ұғымдарды қабылдау немесе қабылдамау үшін сілтеме болып табылады. Мысалы, исламның тіректері мен *иман* (сенім, арабша: *إيمان*) тіректеріне мұсылмандардың көпшілігі жазылған. Дегенмен, біз Құранды және Хадистегі шындықты түсінудегі айырмашылықтар мен мәтінді осы шындыққа сәйкес мәтінді қолдану әдістерінің нәтижесінде туындайтын кейбір сақталған мәтіндердің мағынасын түсіндіру мен пайымдау барысында әртүрлілікті табамыз. Ұғымдарды қабылдаудың өлшемшарттары мен ережелері діни топтар арасында да, дүниелік топтар арасында да әртүрлі. Жаңа ұғымды қабылдау өлшемшарты-бұл ойдың топ ұғымдарымен үй-

лесімділігі. Осыған қарамастан, «ой еркіндігі» қағидасы көптеген топтардың ойына жол таба бастады, мұнда топтың басым ойына қайшы келетін ұғымдарды талқылауға, мүмкін қабылдануына жол беріледі, нәтижесінде топтың ойы өзгеріп, дамиды.

Ұғымдарды қабылдау ережелері мен мөлшерлерінде ой еркіндігі мәселесі – және оның шектеулері – пікірталас тақырыбы. Ол сенім мен сөз бостандығымен тығыз байланысты. Ислам көзқарасы бойынша ой еркіндігі тек заңды немесе әлеуметтік құқық емес, парыз және тағайындайтын құлшылық түрі болып табылады. Ойлау мен сенім негіздеріне ой жүгірту сенімді қабылдауға негіз болады. Мұндай ойдан кейбір күмән мен лебіз туындауы мүмкін деп күтілуде және олармен күресудің әдістері бар. Зияткерлік бостандық мәселелерін шешудің принципі мен түпкілікті анықтаушысы діни пәтуалар («пәтуа» (жекеше түрде: *фәтуа*, *фатуа*; араб тілінде: *فتوى*, көптік жалғауда: *фатауа*) – Исламда кез келген мәселе бойынша мүфти, факих немесе әлім қабылдаған, ислам қағидаларына және мұсылмандық құқықтық тәжірибенің өткенде орын алған жағдайларына негізделген шешім) арқылы пайда болатын көмекші заң ережелері емес, шариғаттың жеке тұлға, үмбет және адамзат құқықтарына қатысты жалпы ниеттерге (*мақасид*, арабша: *مقاصد*) қол жеткізу үшін қажет нәрсе болып қалады.⁴¹

Бесінші тарау

Ой мен тіл

Тіл дағдылары төрт санатқа бөлінеді: тыңдау, сөйлеу, оқу және жазу. Біз жазушыны ‘ой’ туралы бірдеңе жазады деп ойланбастан және оның тілдік дағдылардың біреуін немесе бірнешеуін қолданбай елестете алмаймыз. Тіл мамандары бұл төрт дағдыларды жеке тұлғаның тілдік дамуында пайда болу реті бойынша орналастырады. Тыңдау және оқу – адамның зияткерлік негізін дамытудың негізгі құралы. Алайда, біз жеке тұлға сөйлемейінше немесе жазбайынша бұл негізді тани алмаймыз.

Тіл – бұл қалып, ал ой-бұл тілдік қалыпқа құйылған мазмұн. Мазмұны қалыптың пішінін алады және оның айқындылығы мен сапасы бойынша

шекарасымен анықталады. Тіл мен ойлаудың өзара байланысы өзара және кіріктірілген болып табылады. Бұл өзара байланысты, өйткені бір-біріне әсер етеді, және ол кіріктірілген, өйткені әрқайсысы бір-біріне қажет; демек, біреудің байлығы екіншісін байытады. Тіл ойға қызмет етеді, ол өзінің ұғымдарын білдіруге және оларды тілтанымдық болмыс шеңберіне енгізуге көмектеседі, мұнда ұғым қарым-қатынас субъектісіне айналады. Ойлау тілді мағынаны дәл беру үшін дәл, мәнерлі жасалым мен арнайы сөздер жинағын таңдауға көмектеседі. Демек, ой тілді жаратады, және ол арқылы өзі жаралады.

Ой мен тіл арасындағы байланыстың тарихи өлшемі

Құран ой мен тілдің арасындағы байланысты атап көрсетеді: «Ол Адамға барлық нәрсенің аттарын үйретті». (2:31) Құдай адамдарды жаратып, оларға *баян* (түсіндіру мен мақамдағы шешендік, арабша: *البیان*) үйреткен: «Аса қамқор Алла. Құранды үйретті. Адамзатты жаратты. Оған сөйлеуді үйретті. [*баян*, арабша: 1-4 55) «[*البیان*]

Құдай тілді, тілтанымдық сипатты, *баянмен* (арабша: *البیان*) байланыстырады: «Әр пайғамбарды ашық түсіндірсін деп; елінің тілінде ғана жібердік. Алла кімді қаласа, адастырады да, кімді қаласа, тура жолға салады. Ол, өте үстем, аса дана». (14:4)

Бұл қатынасқа деген қызығушылық адамзат тарихында, әсіресе Сократ, Аристотель және кейінгі грек және рим пәлсапашыларының дәуірінде басталды. Бүгінгі күнге дейін осы қарым-қатынасқа байланысты үш дәстүрлі сұрақ: тілдің шығу тегі (табиғи немесе дәстүрлі болсын), оның заңдылығы және құрылымы туралы пікірталастар жалғасуда. Батыс ойлау тарихындағы «логос» арнайы сөзі де бір уақытта тілді, парасаттылықты және ойлауды есепке алу үшін қолданылды.⁴² Тілдік ой туралы пікірталастар тарих бойына жалғасты; Әл-Басра мен Әл-Куфа грамматикалары арасында, әр түрлі батыстық мектептердің тіл мамандары арасында (Жан Пиаже мен Ноам Хомскийдің 1975-жылы назар аударған пікірталасы),⁴³ және қазіргі кезде жаңашыл араб тіл мамандары арасында заманауи қолдануға бағытталған Араб және араб тілдерінің батыстық әдіснамалары.⁴⁴

Адамзат тілінің шығу тегі мен оның ойлау, түсіну және қабылдаумен байланысын талқылайтын шығармалар ислам мұрасына да жүктелген. Мұн-

дай еңбектер араб тілінің құрылымын, оның ғылымдарын және Құранның мазмұнын жеткізудегі рөлін зерттейді, мысалы, Әбу-Әсуад Әл-Ду'али (хижраның 69-ж.ж.), Әл-Халулдың еңбектері. Ибн Ахмад Әл-Фарахиди (хижраның 175-ж.к.б.) және оның шәкірті Сибәуәйһи (хижраның 180-ж.к.б.). Елеулі зияткерлік үлестерді Әл-Жәһиз (255-ж.к.б.), Әл-Журжәни (474-ж.к.б.) және Ибн Жинни (392-ж.к.б.) жасады.

Ибн Хальдун тілдерді мағынаны білдіру мақсатына қызмет ететін қалыптасқан және игеру мен қайталау арқылы үйренетін өндірістік әдеттер (дағдылар) деп санады. Көрнекіліктің сапасы осы әдеттің жетілуіне байланысты.⁴⁵ Әл-Ғазали ой, білім және тіл арасындағы тіршілікке байланысты анықтап, жеке болмыс, парасатты тіршілік пен тілдік болмыс арасындағы айырмашылықты анықтады.⁴⁶ Мұсылман ғалымдары араб тілімен тек оймен және ақылды ғана емес, сонымен бірге дінді де байланыстырды. Ибн Таймийя араб тілінің өзін діннен деп санады, өйткені Құран мен Сүннетті түсіну-араб тілін білмейінше орындалмайтын міндет.⁴⁷ Ол: «Араб тілі-исламның және исламда болған адамдардың рәмізі, өйткені тілдер ұлттар ерекшеленетін ең үлкен рәміздердің бірі болып табылады».⁴⁸

Ой мен тіл арасындағы баян (арабша: البيان)

Баян (арабша: البيان) арнайы сөзі – Құранның «бана'» түбір етістігінің басқа туынды сөздерімен бірге 257 рет әр түрлі зат есім мен етістік түрлерінде кездесіп, анықтық, түсініктілік пен айқындылықты білдіретін, біреудің тіл арқылы нәрселерді айқын ететін құрал. *Баян* (арабша: البيان) Құранның өзін сипаттау үшін қолданылады: Бұл (Құран) адам баласы үшін ашық түсінік, тура жол және тақуалар үшін насихат. (3:138) Оның сөздері мен белгілері жасырын мағынаға ие жұмбақ емес, керісінше олар әр түрлі дәрежеде шешендік деңгейінде ашылған және керемет сипатта және қайталанбастықта айқындалған және айқын түсінікті өлеңдер.

Араб тілінің ғалымдары оның тақырыптары, мақсаттары мен негіздерін егжей-тегжейлі кең «баян ғылымын» (арабша: علم البيان) дамытты. Бұл бағытта көптеген классикалық және заманауи кітаптар жазылды, соның ішінде Әл-Журжәнидың Құран аяттарына сілтеме жасай отырып, баян қасиетін нұрландыратын *Әсрәр Әл-Баляға* (Шешендік өнердің құпиялары, арабша:⁴⁹ اسرار البلاغة) Әл-Жәһиздың *Әл-Баян уа Әт-Табайин* (Мәлімдеме

және түсіндіру, арабша: البيان والتبيان) кітабында, *баянды* мағынаға сілтеме, *әт-табайинды* (арабша: التبيين) қосымша біліктілік ретінде көрсетеді.

Әл-Журжәни былай түсіндіреді: «*Әл-Баян* (арабша: البيان) – бұл жасырын бетпердені ашатын және ішкі мағынасын ашатын барлық заттың жиынтық атауы... Себебі сөйлеушінің де, тыңдаушының да мақсаты: түсіну және түсінілген болу. Түсінуге қол жеткізілетін және мағынасы айқындалатын кез келген нәрсе-бұл *баян* (арабша: البيان)». Әл-Журжәни адам тіліндегі вербальды және вербальды емес сөйлеу тәсілдерін тілдегі білдіру әдісі деп санайды.⁵⁰ Жазу *баян* тілтанымдық шығыс өнерінде ерекше мәртебеге ие. Әл-Хатуб Әл-Бағдади (хижраның 463-ші жылында қайтыс болды) «білімді жазу арқылы бекітіңіз [жазыңыз]» деген пайғамбарлық хадисті келтіреді.⁵¹ Ибн Хальдун жазудың маңыздылығын жоғары қолөнер қатарына жатқыза отырып, жоғарылатады. Ол былай дейді: «Жазу өнері және оған тәуелді кітап өндірісі адамды толғандыратын нәрселерді сақтайды және оларды естен шығарудан қорғайды... Бұл кітаптарда ойлау мен ғылым нәтижелерін мәңгілі есте қалдырады. Ол ұғымдар үшін болмыс ретін [жоғарылатады]».⁵²

Ой мен тілдің байланысы туралы теориялар

Ой – бұл жантанулық, әлеуметтік және тілдік қызмет; демек, бұл жантануды, әлеуметтану және тілтанудың зерттеу пәні, сонымен қатар бұқаралық ақпарат құралдары, саясат, экономика және т.б. сияқты пәндерде қолданылуы. Батыстың көптеген жантанулық мектептері мен теориялары ойлау мен тілдің өзара байланысы туралы өз көзқарастарын ұсынады. Мұсылман жеке тұлғаны зияткерлік құру мақсатында осы теориялардың жалпы қағидаларымен танысып, олармен исламдық дүниетанымға сәйкес сыни және талдамдық тұрғыдан қарау пайдалы. Мұсылман жантанушысы Мәлик Бадри өзінің жантанулық зерттеулерінде және жанды емдеу іс-тәжірибесінде осылай жасайды. Бадри адамның ойлауы мен тілінің арасында үлкен ара қатынас бар екендігімен келіседі, өйткені «тіл-бұл адамның мекен-жайы мен қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар ойлауда қолданылатын негізгі жүйе».⁵³

Келесі кестеде ой мен тілдің байланысы туралы көрнекті теориялар қысқаша келтірілген. *Мақасид* негіздеріне қосымша мөлшерлер, соның ішінде құқықтар мен бостандықтар қосылуы керек.

Сипаттамалары	Өлді	Құрушы	Теория
Тіл-бұл еліктеу, бекіту және қайталау арқылы пайда болған мінез – құлық түрі.	1958/ 1990	Уотсон / Скиннер	Бихевиоризм
Тіл-идеялар тарихы, ол биологиялық дамумен бірге дамиды. Ой тілден бұрын пайда болады.	1980	Пиаже	Генетикалық эпистемология (Когнитивті даму)
Тілдің қызметі – қарымқатынас және бейнелеу. Тіл ойлауды анықтайды. Тіл құрылымы дүниетанымға әсер етеді.	1939/ 1941	Сапир - Уорф	Лингвистикалық детерминизм және лингвистикалық салыстырмалылық
Тілдер терең құрылымға және беткі құрылымға ие. Тіл – бұл барлық адамдар үшін туа біткен биологиялық/генетикалық игілік.	-	Хомски	Биологиялық қор / Әмбебап грамматика

Бүгінгі таңда исламдық жантануды мектебінің жоқтығы таңқаларлық. Бұрын мұсылман ғалымдары ойлау мен тіл арасындағы байланысты әр түрлі түсіндіріп келген. Мысалы, Ибн Жинни адам тілінің шығу тегі туралы, әдеттегі келісім немесе иләһи шабыт пен аян арқылы құрылды ма, әлде Құдай адамдарға тіл үйренуге мүмкіндік берді ме деп талқылығын? ⁵⁴ Бұл тұрғыда тіл – адамның ойлау, білім мен мәдениетінің негізін құрайтын сөйлейтін, жазылатын, сызылған және анимациялық белгілер, сондықтан тіл – барлық мәдени белгілердің анасы. ⁵⁵ Тіл мен ойлаудың өзара байланысын түсінуге тырысатын әр түрлі теориялар мен пікірталастар таза биологиялық, табиғи және әлеуметтік көзқарас тұрғысынан немесе діни түсіндіруді ескеретін тәсілмен жалғасуы мүмкін. Оны зерттейтін ғалымдар әр түрлі пәндерден шыққанын ескере отырып, оны бірде-бір теорияның шешуі мүмкін емес. Кез келген теория тек тақырыпты емес, оның бір қырын түсіндіреді. Сұрақ зияткерлік күш-жігерге, пікірталас пен сұхбатқа ашық болып қалуы ықтимал; Бұл адамның білімінің табиғаты емес пе?!

Соған қарамастан, тіл мен ойлаудың өзара байланысы туралы қағидалар жиынтығы мұсылман зияткерлік құрылысы мақсатында салыстырмалы түрде даулы болып қалады. Біріншіден, адамның ойлау қабілетін тілдік өрнексіз елестету қиын, ойдың тілді байытуға әсерін жоққа шығару қиын. Бұл қатынас өзара және кіріктірілген болып табылады. Екіншіден, Құдай адамзат баласының әкесі Адамды жаратып, оған тілдік қабілеттер сыйлады деп сенеміз. Үшіншіден, бұл тілдік қабілет (немесе әдет) адамның құдай жаратқан тектік «әрлендірменің» бір бөлігі. Бұл есту, көру және сөйлеу құралдарымен байланысты, олардың барлығы тіл мен ойлауға байланысты рөлдерге арналған. Төртіншіден, адамдар өз генезисі бойынша бір тіл болды деп елестету орынды, содан кейін адамдар әр түрлі географиялық аймақтарға таралғанда, диалектілер әр түрлі болып, кейіннен бөлек тілдерге айналды. Бесіншіден, адамдар уақыт өте келе тілдерді үйреніп, оларды қоршаған тілтанымдық ортада естіген нәрселері арқылы қоршаған орта туралы түсінігін білдіру үшін қолданды.

Тілдік дағдылардағы ой мен ілгерілік

Тіл – қарым-қатынас, сөйлеу, ойлау құралы. Адам ойды тұжырымдауға және оны тілдің сөздік қорына, құрылымы мен мәтіндеріне қаншалықты ие болатындығына қарай, соншалықты ойды айқын, сенімді және әсерлі жеткізуге икемді. Мысалы, араб тіліне деген қызығушылық грамматика мен синтаксисті, әсіресе филологиялық ережелерді дұрыс қолданудан көрінеді. Кейбір ұғымдар тепе-теңдікпен тұжырымдалғанда ақыл-ойға ыңғайлы орналасады, оңай есте сақталады және мәтін ретінде жатталады, мысалы, өлең жолдарында тұжырымдалған кезде.

Араб тілінде Құранды үздіксіз оқу және жаттау-тілдік дағдыларды жетілдіруге, дұрыс сөйлеу мен мәнерлеп сөйлеуге, дәлме-дәл жеткізуге, ойды байытуға, ауызша және жазбаша сөздердің мағынасын жоғарылатуға көмектесетін ең жақсы құралдардың бірі. Ибн Әл – Атхур (хижраның 637-ші жылында қайтыс болды) Құранның тілтанымдық дағдыларды арттырудағы әсерін түсіндіреді. Бұл «риториканың (шешендіктің) орналасуын және Құранның құрамына енген шешендік дәрістер жинағының құпияларын білу және оны теңізден інжу-маржандар мен асыл тастарды шығарып алып, өз сөзінің бүктемелеріне салғандай деп санау арқылы жүзеге асырылады... Әр түрлі сөйлеу өнерінің қайнар көзі және құралы ретінде бір ғана Құран жеткілікті».⁵⁶ Көптеген құралдар жазу сапасын арттыруға

көмектеседі, дегенмен, Ибн Әл-Асир «бас, омыртқа және заттың шыңы үш құралдан: Құранды жаттау, пайғамбарлық хадистер мен поэзияны толық жаттаудан тұрады».⁵⁷

Адамдар арасындағы зияткерлік өзара әрекеттесу әр түрлі құралдарды қолдануды талап етеді. Әрбір орта басқа тәсілдермен орындалмайтын ерекше рөл атқарады. Мысалы, мұндай өзара әрекеттесуді ауызша қарым-қатынаспен, оның орнына жазумен шектеу жеткіліксіз. Ауызша сөйлеу мен сауаттылық – бұл әрқайсысы әртүрлі рөл атқаратын екі кіріктірілген құрал. Әлеуметтік-тілтанымдық зерттеулер барлық тілдердің шығу тегі ауызша сөйлеу деп болжайды, дегенмен адамзат қоғамдары жасаған мыңдаған тілдердің ішінде тек бірнеше тіл қалды, өйткені жойылып кеткен тілдер ешқашан жазылмаған тілдер. Мұндай зерттеулер «жазу, сөздің кеңістікке қосылуы, тілдің мүмкіндіктерін шамадан тыс арттырады, ойлауды қайта құрады ... Жазу [трансдиалектальды тілге] кез келген таза ауызша диалект күшінен әлдеқайда асып түсетін күш береді» деп баса айтады.⁵⁸

Жазудың құндылығы оның бүкіл уақыт бойындағы әсерінен көрінеді. Жазбаша мәтінді жоққа шығару немесе толық жарамсыз деп тану оның әсерін жалғастыра алмайды. Жазу сана сезімін күшейтетіндіктен,⁵⁹ Онг «Бұл да кітаптардың өртенуінің бір себебі. Дүние жалған деп білетін мәтін осы мәтін болса, мәңгіге жалған деп жарияланады. Мәтіндер табиғаты бойынша қайшы болады».⁶⁰

Ауызекі сөйлеу адамның негізгі ырықсыз сезіміне жақын болғанымен, жазу адамзаттың тәжірибесін жинақтау және технологияларды ойлап табу нәтижесінде дамыды. Ауызекі сөйлеу мен жазу технологиялары одан әрі дамыды және кез келген уақытта қайта-қайта қосып тыңдау мүмкіндігімен мен оқуға қол жетімді болды. Жаңа технологиялар тыңдаушыларға немесе оқырмандарға түсіндіру, талқылау, мақұлдау немесе қарсылық білдіруге мүмкіндік беретін мәліметпен тіпті өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді. Мұның бәрі миллиондаған адамдар кез-келген уақытта және кез келген жерден қол жеткізе алатын, ғаламдық желілер арқылы қол жетімді электрондық басылымдармен қолайлы болды. Бұл құралдар тілдік дағдыларды, сондай-ақ зияткерлік құрылысты арттыруға ықпал ететіні сөзсіз.

Зияткерлік және тілдік теріс пайдалану

Тіл құндылығы мен сенімі бойынша әр түрлі мағына береді. Бұл бытырау тілді қолданушыға және оның мақсатына байланысты болуы мүмкін. Сөйлемше шынайы немесе жалған болуы мүмкін. Жалғандық надандықтан болуы немесе әдейі жасалуы мүмкін. Тандалған сөздер асыл мақсатты немесе арам ниетті білдіруі мүмкін. Бұл сөздер жер бетінде айқын және ашық болуы немесе жасырын ниеттерге ие болуы мүмкін. Кейбіреулер сөздерді олардың мәнмәтінінен ауытқитындай етіп түсіндіреді. Бұл зияткерлік және тілдік теріс пайдалану мен қол қимыл жағдайларын көрсетеді. Тіл сонымен қатар алушылардың ойына немесе мінез-құлқына белгілі бір әсер ету құралы болып табылады. Демек, жарнама, үгіт-насихат, БАҚ мамандары, саясаткерлер мен уағызшылар жүрегінде және ойында қажетті әсер ететін сөздерді таңдауға баса назар аударады. Тілдік теріс пайдалану күші қазіргі кезде көбейіп кетті, әсіресе ақыл-ойды бағдарламалау мен миды шаюдың белгілі бір дәрежесінде тәжірибе жасайтын жаңа технологиялар мен бұқаралық ақпарат құралдары. Дегенмен, бұл адамдар өздерінің қалыптасқан наным-сенімдерінен тілтанымдық ықпал ету үдерістерінен оңай бас тартады дегенді білдірмейді, керісінше, көптеген адамдар тілтанымдық дәрістер жинағының мақсаттары туралы белгілі дәрежеде хабардар болады, сол арқылы олар өз нанымдарына қайшы келетін нәрсені қабылдамайды және қарсы тұрады.

***Калям нәфси* (ішкі сөйлеу, арабша: **الكلام النفسى**)**

Мұсылман дінтанушылары адамның сезімтал сөйлеуін (сезімдер арқылы анықтайтын жазбаша немесе ауызекі тіл, *Әл-калям Әл-хисси*) және ішкі сөйлеуді (*Әл-калям ән-нәфси*, арабша жазылуы: **الكلام النفسى**) ажыратады. Соңғысы Құранның «Құдайдың сөйлеуі» деген сипаттамасынан алынған, бұл адамның сөйлеуінен өзгеше. Бұл мәңгілік және басталуы жоқ, әрі мәлімдеме түрінде де, жазбаша түрде де бейімделмеген Құдайдың болмысындағы түсіндірілмейтін сөйлеу.

Құдайдың ішкі сөйлеу тұжырымдамасы содан кейін адамның сөйлеуінде көрініс тапты. Дінтанушылар адамның сезімтал сөйлеуі (*калям хисси*, арабша: **كلام يَسِيح**) ішкі жантанулық және рухани түп негіздің болуынан туындайды деп санады. Олар *калям нәфсидың* (арабша: **كلام نفسى**) ішкі табиғаты, мәні мен сипаттамаларына жүгініп, оның *калям хиссимен* байланысын түсіндірді. Бұл тақырыптағы алғашқы дінтанушылардың қа-

тарына Адад Әд-Дин Әл-Иджи (756-х.ж.), Саад Әд-Дин Әт-Тафтазани (792-х.ж.) және Әш-Шариф, Әл-Журжәни (хижраның 816-ж.к.б.) кіреді. Олар сезімдік сөйлеу тұжырымдамасы негізделетін жантанулық және жан және сезімдік негіздер жүйесіне мұқият болды.⁶¹ Бұл ішкі сөйлеу сыртқы ортамен, қоршаған ортамен және сезім мүшелері байқайтын құбылыстармен байланысты, бұл сезімдік сөйлеудің төгілуіне әкелетін жантанулық жауаптар тудырады.

Тілмен айтылатын сөйлеу бар (*калям* лафзи, арабша: *الكلام لفظي*), және айтылмайтын ішкі немесе өзімен-өзі сөйлесу (хадис ән-нәфс) бар, оны кейбіреулер *калям* нәфси немесе хадис ән-нәфси деп атайды. Адам өзімен өзі дыбыссыз сөйлеседі, ал Құдай сөйлеуде көрінетінін және өз бойында жаасырын болып қалатын нәрсені біледі.

Билингвизм, диглоссия және олардың ойға, мәдениетке және жеке тұлғаға әсері

Билингвизм («билингвизм» (қостілділік қос тілді < лат. bi – «екі» + лат. lingua «тіл»), диглоссия («диглоссия» (ежелгі грек тілінен δυο – «екі» және γλωσσα / γλωττα – «тіл») – екі тілдің немесе бір тілдің екі түрі белгілі бір аумақта немесе қоғамда қатар өмір сүретін, әр түрлі атқарымдық салалардағы тіл иесілерімен қолданылатын қостілділіктің ерекше нұсқасы)

«Диглоссия» және «қос тілділік» арнайы сөздерін қолданудың жүйелі түрде анықталған тәсілі жоқ және олардың жеке адамдар мен қоғамға тигізетін әсері туралы пікірлер әртүрлі.⁶² Жалпы, диглоссия дегеніміз-әр түрлі жағдайда қолданылатын, біртектес тілдің екі тілтанымдық деңгейінің, әр түрлі жоғары және төмен ауызекі, мысалы, араб тіліндегі *фусха* (классикалық / қалып, арабша: *الفصحى*) және *амийя* (ауызекі тіл, арабша: *العامية*) сияқты түрлерінің болуын айтады.⁶³ Билингвизм, керісінше, екі түрлі тілдің, бір жергілікті және басқа тілдің болуы (яғни белгілі бір салаларда қолданылатын шет тілі немесе қоғамда кең таралған екінші тіл немесе өсе келе екі тілге ие болғандар арасында).⁶⁴ Жантануды, тілтанудың және әлеуметтану саласындағы әр түрлі зерттеулер екі тілділік пен диглоссияның жеке тұлғаның оқуына, жеке басына, меншігіне, сонымен қатар қоғамға, оның біртектілігіне және оның жеке басының тұрақтылығына жағымды және жағымсыз әсерін ашады.⁶⁵ Бұл жерде бізді толғандыратын нәрсе –

бұл құбылыстардың ойлау үдерісіне әсері және ұғымдарды білдірудегі нақтылық пен айқындылық дәрежесі.

Тілдің ауызекі және классикалық түрлері арасындағы кеңістік білім, сана мен мәдени білімнің таралуына қарай біртіндеп тарылуға ұмтылады. Саяси шешімдер осы кеңістікті кеңейтуге және диглоссиядан туындайтын кейбір мәселелерді шешуге ықпал етеді. Екінші жағынан, билингвизм екі тілдің араласуы мен қабаттасуына байланысты күрделі тілтанымдық, жантанулық және әлеуметтік мәселелер туғызады. Тілдік қорлардың сарқылуы-көп айтылатын мәселелердің бірі.⁶⁶

Билингвизм («билингвизм») (қостілділік қос тілді < лат. *bi* – «екі» + лат. *lingua* «тіл») мен диглоссия («диглоссия») (ежелгі грек тілінен *δυο* – «екі» және *γλωσσα* / *γλωττα* – «тіл») – екі тілдің немесе бір тілдің екі түрі белгілі бір аумақта немесе қоғамда қатар өмір сүретін, әр түрлі атқарымдық салалардағы тіл иесілерімен қолданылатын қостілділіктің ерекше нұсқасы) тілдегі сәйкессіздік ойдағы сәйкессіздіктен көрінетін күрделі жағдайға жарық түсірді. Мәдени әсерлер жеке тұлғаның ойлау жүйесіне әр түрлі әсер етеді, көбінесе «зияткерлік диглоссияға» әкеліп соқтырады. Мысалы, Мәлік Бенаби шет тілін қолдануды отарлық дәуірдің қондырымы деп санайды, ол отарланған елдің мәдени және зияткерлік құрылымдарына қатысты. Ол қос тілділік арнайы сөздердің бұрмалануына, олардың мағыналары мен коннотацияларының («коннотация») (соңғы латын тілінде: *connotatio* латын тілінен аударғанда *con* «бірге» + *noto* «мен белгілеймін», «мен белгілеймін») – тіл бірлігінің ілеспе мағынасы) өзгеруіне және шығармашылықты өшіруге ықпал етеді деп тұжырымдайды, нәтижесінде: «қос тілділік ұлттық мәдениетке мүлдем сәйкес келмейтін әсерлер тудыруы мүмкін».⁶⁷

Бұл сонымен мәдени және зияткерлік білімді кеңейту үшін шетел тілдерін үйренудің маңыздылығын төмендетпейді. Алайда, шетелдік арнайы сөздерге жиі сілтеме жасау, әсіресе сөйлеу кезінде адамның жеткіліксіздігі және оның өз ана тілінде ойын жеткізе алмауы дегенді білдіреді.

Алтыншы тарау

Ойлау орталықтары зияткерлік құрылыс зертханалары ретінде ұғымдарды дамыту: жеке шығармашылық пен орнату жұмыс арасында

Тарихтың көп кезеңдеріндегі ойлау өндірісі жеке әрекет болды. Әлеуметтік өмірдің кейбір қырлары жеке тұлға ұсынған немесе қоғамға қажет ұғымдар дан болсын, ұжымдық ойлауды қажет етеді. Кейбір ұжымдық ойлауға жоспарсыз өздігінен қол жеткізіледі, ал басқа түрлері жоспарлауға, келісімге, рөлдерді анықтауға және т.с.с. әкеледі, осылайша талдамдық орталықтары зерттеу жүргізеді. Заманауи қоғамдар ұжымдық ойлауды, ұжымдық жұмысты және ойды шығару мен шешім қабылдаудағы институционалды жұмысты бағалайды. Зерттеу орталықтарының тұжырымдамасы, олар қазіргі кезде белгілі, мұсылман әлемінде де, Батыс Еуропада да кең таралмаған. Мұндай институттар қажеттілік пен тәжірибе жинақтаудан туындаған заманауи мекемелер болып табылады. Алайда, тарих ежелгі Грекиядағы платондық сұхбаттар мен аристотельдік пікірталастар сияқты ұжымдық ойлауды, сұхбатты немесе пікірталасты дамытуда жұмыс істеген «талдамдық орталықтарының» үлгілерін ашады. Мұсылман өркениетінің жарқын мысалы – имам Әбу Ханифа Ән-Нұғман, ол өз оқушыларымен талқылаумен пікірталасқа қатысып, мәселе бойынша жеке пікірлерін айтуға мүмкіндік беріп, тұтас түсінікке жету үшін талқылау жүргізген. Осыдан кейін Әбу Ханифа өз пікірін білдіретін еді.⁶⁸ Оның сабақ берудегі әдісі дәріс оқудан гөрі ұжымдық оқуға жақын болды. Оның фикһын жазып, пікірлерін құжатқа түсірген, бір-бірімен жиі кеңесіп отырған оның серіктері мен шәкірттері болды. Осылайша, Әбу Ханифаның фикһының жазылуы мен өткізілуі ұжымдық фикһтың бір түрі болды. Ойлау өндірісінің тағы бір түрінде Басрадағы мұсылман пәлсапашыларының құпия қоғамы Ихуан Әс-Сафа өздерінің топтық көзқарастарын осы топтағы адамдардың жеке басын жасыратын тәсілмен білдіруді жөн көрді. Сол сияқты Лондонда орналасқан Корольдің Халықаралық қатынастар институты «Chatham House ережесін» (1926-жыл) спикерлердің жасырын болуын қамтамасыз ету және ашықтық пен ақпарат алмасуға шақырды. Спикерлердің жеке басы мен тиістілігі ашылмаған. Пікірталастар белгілі бір қорытындыға келген соң, ол институттың ұстанымына айналады.⁶⁹

Мамандандудың, бағышталудың және ұжымдық жұмыстың маңыздылығы

Кәсіпке арналған талдамдық орталықтарында жұмыс істеу осы жұмысты меңгеру үшін қажетті білім мен дағдыларды алу үшін күндізгі міндеттемені талап етеді. Бұл мамандықтың құндылығы оның шығаратын ұғымдарының құнына сәйкес келеді. Құдай Құранда мұсылмандарға соғыс кезінде дінді үйренуге және үйретуге арналған топтардың соғысқа қатыспай қалуын қамтамасыз етуді бұйырады, бұл білім мен оқуға берілгендіктің бірдей маңызы бар екенін және білім, мәдениет пен өркениетті қалыптастыру үшін күш-жігер барлық уақытта қажеттігін, мәселелер шешімдерді талап ететін жағдайлармен шектелмей, өзгерістер мен өзгертулер жүргізу үшін шешімдер қабылдау қажеттігін көрсетеді. Үмметке қоғамның алға жылжуы үшін болашақты ұғымдар мен стратегиялық көзқарастарды дамытуға арналған топ та қажет. Бұл ілгерілікті жүзеге асырудың жолы – болашақты болжайтын көзқарастар бойынша және келісілген жоспарлау арқылы ұжымдық түрде жұмыс істейтін әр түрлі саладағы ғалымдар мен зерттеушілерді жұмылдыру. Бұл талдамдық орталықтары мен зерттеу орталықтарының жұмысы. Талдамдық орталықтарда жұмыс істеу – бұл жұмысқа орналасудың құралы емес, шешім қабылдаушыларға ұтымды және теңдестірілген шешімдер қабылдауға берік негіз ретінде ұсынылатын, маңызды мәселелер бойынша ой тудыру үшін өмірлік маңызды саланы басқаруға қабілетті құзыреттер жиынтығы.

Ислам тарихы мешіт, базар, мектептер, соттар және *Әл-хисба* (қоғамдық есеп беру, арабша: *الحسبة*) сияқты орнату жұмыс үлгілеріне куә болды, дегенмен кейбір мақсаттарға жету үшін ұжымдық ойлау мен ұжымдық жұмыс жасау қажеттілігіне қарамастан кейбір жерлерде институционалды құрылым болмады. Ислам тарихы мешіт, базар, мектептер, соттар және әлисба (көпшілік алдында есеп беру, арабша: *اليسبا*) сияқты орнату жұмыс үлгілеріне куә болды, дегенмен, кейбір жерлерде ұжымдық ойлау мен мақсатына жету үшін бірлесіп жұмыс жасау қажеттілігіне қарамастан, мысалы, *иджма* (пәтуа, арабша: *إجماع*), *иджтихад* (зияткерлік ойлау, арабша: *الاجتهاد*) және *шура* (кеңес, арабша: *الشورى*) сияқты орнату құрылым жетіспеді. Бұл дамудың жоқтығы бұл жерлерде Пайғамбар мен Рашид дәуірінен бастау алатын ұйымдасу, жүйелеу және бірыңғай жүйеге келтіріп біріктірудің көптеген мысалдары болғанына қарамастан орын алды.

Ұжым тәжірибеде қолданатын ұжымдық зияткерлеудің маңыздылығы – беделді анықтамалық дәрежеге ие әдіснамаға негізделген ұғымдар мен ұйымшылдық пен сенімділік дәрежесімен сипатталатын тәсіл. Жақсы ұжым дегеніміз-бұл мамандандырудың немесе тәжірибенің артық көшірмелері емес, қалаған мақсаттарды жүзеге асыруда бірін-бірі толықтыратын әр түрлі тәжірибесі мен ортасы бар мүшелерден тұратын ұжым.

Талдамдық орталықтардың біртіндеп дамуы және үрдістері

Ұғымдар тарихы туралы дерек көздері қазіргі әлемдегі талдамдық орталықтарының шығу тегі туралы әр түрлі. Алғашқы нұсқаларға 1787-жылы құрылған «Африка құл саудасын жою қоғамы»⁷⁰, 1831-жылы әскери ғылымды зерттеу мақсатында құрылған Лондондағы Royal United Services Institution (RUSI),⁷¹ және Лондонда 1884-жылы құрылған социалистік бағыттағы Фабиан қоғамы,⁷² XX ғасырда Вашингтонда 1910-жылы құрылған Карнеги Қоры сияқты, Халықаралық бейбітшілік қорлары секілді талдамдық орталықтарының толқыны пайда болды. Анықтамалық мәліметтерге сүйенсек, бүгінгі күні «талдамдық орталығы» қалыптары бар алғашқы зерттеу орталығы – 1916-жылы құрылған Вашингтонда орналасқан Брукингс институты.

Үкіметтермен немесе мемлекеттік органдармен байланысты талдамдық орталықтары көптеген елдерде маңызды құбылысқа айналды. Олар ше-неуніктерге нақты шешімдер қабылдауға бағытталған арнайы білім береді. Басқа зерттеу орталықтары мемлекеттік саясатқа, стратегиялық көзқарастарға, экономикалық немесе әлеуметтік мәселелерге қатысты кең ауқымды зерттеулерге қызығушылық танытады. Сондай-ақ, талдамдық орталықтар бәсекелес саяси партиялармен, университеттермен байланысты болуы немесе толығымен автономды болуы мүмкін. Алайда, нысанды және нақты ақпараттар беру үшін бюрократиялық жүйелер кедергі жасамай, талдамдық орталықтарына кең зияткерлік еркіндік беру керек. Сонымен қатар, үкіметтік органдарда, саяси партияларда немесе ірі корпорацияларда және т.с.с шешімдер қабылдаушыларға ұсыныстар іздейтін талдамдық орталықтардың тәжірибесін сатып алатын әр түрлі құрылымдар бар.

Зерттеу орталықтарының мақсаттары олардың зияткерлік және саяси анықтамаларының әртүрлілігіне, қаржыландыру көздеріне және мүдде-

леріне байланысты әр түрлі болады. Көптеген талдамдық орталықтар арасында ортақ мақсаттар бар, соның ішінде:

- 1) зерттеу арқылы мақсатты топтарға қызмет ету ұғымдары;
- 2) зерттеушілердің қызығушылық тудыратын бағыттар бойынша зерттеулер жүргізу тиімділігін арттыру;
- 3) белгілі топтарды немесе қоғамды ақпараттандыру және оқыту, басылым және бұқаралық ақпарат құралдары арқылы ойлау орталығының ұғымдарын насихаттау.

Алайда көптеген талдамдық орталықтар өз міндеттерін шешім қабылдауды жеңілдететін бейтарап саяси ұғымдар ұсынудан, ішкі немесе халықаралық мәселелерге қатысты таңдаулы саясатты қолдайтын лоббистік және қысым жасаушы топтарға айналдырды. Зерттеу орталықтары байланыс желілерімен байланысты және мемлекеттік, жеке және бұқаралық ақпарат құралдарындағы шешімдер қабылдаушыларға әсер етеді. Осылайша, сараптама орталығының біржақтығы қарсылас тараптар мен мүдделер арасындағы «ұғымдар соғысына» ықпал етеді.

Талдамдық орталықтар сонымен қатар авантюралық ұғымдық бейімділікті, ірі корпорациялардың немесе қару-жарақ пен қорғаныс өнеркәсібінің мүдделерін қолдайтын немесе бүкіл әлемге әсер ететін саяси және әскери шешімдерді алға жылжыту арқылы әлемдік тәртіпті өзгертуге ұмтылатын ойшылдардың түйініне, яғни орталығына айналды.

Еуропа мен Америка Құрама Штаттары арасындағы мүдделер мен ықпал үшін бәсекелестік екі француз авторы «ұғымдар соғысының миы» деп сипаттаған талдамдық орталықтарының өнімі болып табылатын көптеген жасырын бәсекелес зияткерлік сызбанұсқаларды ашты.⁷³ Сондай-ақ, талдамдық орталықтары, әсіресе олардың ұғымдары бұқаралық ақпарат құралдарында кеңінен жарияланған кезде қоғамдық пікірді қалыптастыруға немесе басқаруға көмектеседі.⁷⁴ Алайда, барлық талдамдық орталықтар осындай емес. Батыстағы жүздеген талдамдық орталықтары әлемге қызмет етіп, оған әлеуметтік, экономикалық және экологиялық мәселелерді шешуге мүмкіндік беретін «зияткерлік құрылыстар» салуға тырысады.⁷⁵

Егер талдамдық орталықтарының біртіндеп дамуы қоғамның зияткерлік құрылысының байлығын көрсетсе, онда мұсылман әлемінің қоғамдары зияткерлік тұрғыдан кедей деп айтуға болады. Ұжымдық ғылыми жобалар арқылы ұғымдарды құрып, дамытып қана қоймай, сонымен бірге осы қоғамдардың алға жылжуына ықпал ететін тиісті шешімдер қабылдау үшін танымдық негіздер беретін көптеген мамандандырылған талдамдық орталықтарын құру қажеттілігі туындайды.

Ойлау орталықтарының тақырыбындағы зерттеулер

Зерттеу орталықтарының саны бүкіл әлемде біртіндеп өсті, олардың мүдделері әр түрлі болды және олардың саяси және экономикалық оқиғаларға басшылық және ықпал ету қабілеті әсерін күшейтіп, үрейлендірді. Демек, әр түрлі зерттеу топтары бүгінгі күні талдамдық орталықтарының тақырыбын, олардың жұмысының мәні мен мақсаттарын, олар тудыратын сұрақтар мен қайшылықтарды, әсіресе олардың қоғамдық пікір мен бұқаралық ақпарат құралдарын «айла-шарғы жасауына» қатысты мәселелерді, сондай-ақ олардың саясаттағы және бизнестегі шешім қабылдаушыларға ұсынатын сипаттамаларын белсенді түрде зерттейді. Ақпараттық орталықтардың қаржыландыру көздеріне және осы көздердің ашықтығы деңгейіне ерекше назар аударылады. Осы зерттеу топтарының мысалдары ретінде Transparify (Geogria), Гарвард университетіндегі Эдмонд Дж. Сафра этика орталығы (АҚШ) және «Сізді кім қаржыландырады: Ұлыбританияның талдамдық орталықтарының ашықтығы үшін кампаниясы».

2014-жылы Transparify 47 елдегі 169 талдамдық орталығына жүргізілген сауалнаманың нәтижелерін жариялады, көптеген ірі талдамдық орталықтардың қаржылық тұрғыдан таза еместігін анықтады. Зерттеу барысында 169 сараптама орталығының тек 21-і жоғары таза екендігі (16 елге таралған), 14-і кең түрде ашық екендігі және 134 қаржыландырудың шектеулі ақпаратын жария ету мен қаржыландыруға қатысты тиісті ақпаратты ашпау арасындағы 134 аралығында екендігі анықталды. Сауалнама Черногориядағы АҚШ-қа қарағанда мөлдір талдамдық орталықтарын анықтады, дегенмен АҚШ-тың үлгісі жеті есе көп. Есепте ойлау орталықтары саясаткерлер, бұқаралық ақпарат құралдары мен қоғам үшін тәуелсіз қатаң саясаттық зерттеулер жүргізуде оң рөл атқара алады, дегенмен олардың қаржыландыру көздерінің ашықтығы «жасырын күн тәртібіне қатысты

сұрақтар тудырып, сол арқылы жалпы талдамдық орталықтары бөлімінің тиімділігіне нұқсан келтіруі мүмкін».⁷⁶

Жаһандық талдамдық орталықтарын, олардың мақсаттарын, үрдістерін, бүкіл әлемдегі стратегиясын зерттеуге арналған айтарлықтай күш-бұл Пенсильвания Университетіндегі Талдамдық орталықтары және азаматтық қоғам бағдарламасы (TTCSP). Ол бағдарламаның «Білім мен саясат арасындағы алшақтықты жоюға көмектесу» деген ұранын атап өтіп, жыл сайын бүкіл әлемдегі талдамдық орталықтарының әлемдік көрсеткішіндеін жариялайды. 2013-жылғы Global Go To Think Tank көрсеткішіндеінде сарапшылардың үлкен тобы олардың қызметтерінің сапасына, меңгеруіне, тәуелсіздігіне, әртүрлілігі мен тиімділігіне байланысты өлшемшарттардың үлкен жиынтығы негізінде 6826 талдамдық орталықтарын ұсынып, бағалауын берді. Талдамдық орталықтары географиялық аймақтарға және зерттеу бағыттарына сәйкес бағаланады.⁷⁷

Бұл көрсеткіштің маңыздылығы оның нәтижелерінде ғана емес, сонымен қатар көптеген сарапшылар жасаған жоғары деңгейдегі бақылау, өлшемшарттар және анықталған жосықтармен сипатталатын әдіснамасында. Зерттеудің бұл түрі талдамдық орталығының басшылығына олардың жұмысына қатысты алдыңғы кезекке қойылмаған көптеген мәселелер туралы ескертеді. Көрсеткіштің санаттары мен өлшемшарттарының маңызды қырлары бойынша туындаған сұрақтар талдамдық орталығының жұмысы мен басымдықтарын қайта бағалауға және қайта құруға көмектеседі.

Екіұштылық белгілі бір ірі талдамдық орталықтарының жұмысын да қоршауы мүмкін және бұл түсініксіздік олардың ықпалының кілті болып табылады. Талдамдық орталықтары азаматтардың әлемді түсінуіне, үкіметтердің, бизнестің және бұқаралық ақпарат құралдарының саясатын қалыптастыруға үлкен әсер етеді. Талдамдық орталықтарының американдық саяси жүйеге және саясатқа әсері терең болғанымен, бұл құбылысты талдау өте тар шеңберде қалды. Зерттеулер сонымен қатар талдамдық орталықтары өздерінің кемшіліктерін талдауға қарағанда сыртқы мәселелерді зерттеуге және талдауға жақсы жәбдықталған деп тапты. Бұл талдамдық орталықтарының, әсіресе, қауіпсіздік, қорғаныс, экономикалық және қоршаған орта саласындағы саясат ұсынымдарының салдарын шешуге

қажеттілігін көрсетеді. Бұл өте қажет, өйткені талдамдық орталықтар жедел және өмірлік мәселелерге жауап ретінде саяси ұсыныстар беруде жиі бәсекелеседі.⁷⁸

Талдамдық орталықтар және бұқаралық ақпарат құралдары

Талдамдық орталықтары бұқаралық ақпарат құралдарына үлкен сенім артады. Кейбір талдамдық орталықтар мен кейбір бұқаралық ақпарат құралдары, әсіресе миллиондаған адамдар қарайтын теледидарлық желілер, ал жақында электронды бұқаралық ақпарат құралдары арасында жалпыға ортақ ұғымдық үрдістер бар.

Бұқаралық ақпарат құралдарында үнемі талдамдық орталық сарапшылары, осы институттар шығарған назарлар мен ұсыныстар орналастырылады. Көптеген бұқаралық ақпарат құралдары тікелей талдамдық орталықтарымен байланысты, көрнекті журналдарды талдамдық орталықтары шығарады, көптеген Журналистер бас талдамдық орталықтарды басқарады немесе сол жақта аға ғылыми қызметкер болады, ал көптеген тұлғалар талдамдық орталықтарында да, бұқаралық ақпарат құралдарында да кен орын алады.

Мәліметті өнімдерді өткізу тәсілі бойынша маркетингтік ұғымдар үлкен дау тудырған түсінік болды. Осыған қарамастан, талдамдық орталықтары мен бұқаралық ақпарат құралдарының арасындағы байланыс симбиотикалық («симбиоз» (ежелгі гректің *συμβίωσις* «бірге тұру», «бірге тұрушылық», *συμβίωω* «бірге өмір сүру» етістігінен шыққан, әрі қарай *σύν* (нұсқа: *σύν*; бастапқыда *ζύν*); «бірге» *συμβίωσις* «бірге өмір сүру» етістігінен шыққан) – өзара пайда әкелетін әртүрлі түрлердің бірлесіп тіршілік жасайтын ағзалары) қатынас екені анық. Журналистер, әдетте, жаңалықтар туралы есептер мен бағаналарды толтыру үшін ақпарат талдамдық орталықтарындағы сарапшылар мен зерттеушілерге жүгінеді. Өз кезегінде, талдамдық орталық зерттеушілері бұқаралық ақпарат құралдарында даңқ пен беделге ие болып, «сарапшылар» ретінде қабылданады, олардың пікірлері теледидарда, радиода және баспасөзде жаңалықтар мен ток-шоуларда баяндалады. Соңғы жылдары талдамдық орталықтарының сарапшылары электронды ақпарат құралдарында көбірек мүмкіндіктер тапты, ал кейбір талдамдық орталықтары теледидарда немесе интернетте тұрақты медиа бағдарламаларын ұсынады. Көптеген зерттеулер бұқа-

ралық ақпарат құралдары көрсетіп отырған тұрақты біржақты пікірлерді және адамдар саясаткерлер мен талдамдық орталық зерттеушілері сияқты саяси түсініктемешілерден естіген нәрселер арқылы қоғамдық пікірдің қалай қалыптасатынын құжаттады.⁷⁹

Араб әлеміндегі талдамдық орталықтары

Қазіргі қоғамдағы талдамдық орталықтары қоғамның ғылыми, мәдени және өркениеттік ілгерілігі мен өміршендігін көрсетеді. Алайда арабтардың зерттеулердегі, әсіресе аймақтағы өмірлік мәселелерге қатысты талдау мен санақпен айналысатын күштерінің мардымсыздығын байқау өте өкінішті. Осы түрдегі қол жетімді деректер азды-көпті жеке тәжірибелер мен жеке әсерлерге негізделген.⁸⁰ Араб әлемі туралы орынды ақпарат іздеуші зерттеушіге шетелдік мекемелер жүргізген зерттеулерге сілтеме жасау қажет болады.

Зерттеулер барысында берілген ақпарат араб елдеріндегі шенеуніктер шешім қабылдауға негіз бола алады. Шындығында да, мұндай шешімдердің көпшілігінің негізі шешім қабылдаушылардың немесе олардың айналасындағы адамдардың, оның ішінде шетелдік кеңесшілердің жеке «көңіл-күйіне» байланысты болады.⁸¹ Деректер қажет болғанда, араб шешімдері көбінесе халықаралық ұйымдардың есептеріне сүйенеді. (мысалы, Дүниежүзілік банк, Халықаралық валюта қоры) немесе батыстық талдамдық орталықтарының есептері. Мұндай мекемелердің араб елдерін Израиль, Түркия, Иран кіретін Таяу Шығыс және Солтүстік Африка (MENA) аймағының бөлігі ретінде жиі зерттейтіндігі назар аудартады. Демек, шетелдік зерттеулерде араб әлеміне тән деректерді табу үшін араб елдері туралы мәліметтерді жалпы аймақтағы мәліметтерден бөлуге қосымша күш салу қажет. Мысалы, 2013-жылғы Global Go To Think Tank көрсеткішіндеінде араб әлеміндегі талдамдық орталықтарына арналған белгілі бір санат жоқ, бірақ оған MENA аймағындағы араб елдері кіреді. MENA-дағы ең жақсы 50 талдамдық орталықтың орнын Әл-Ахрам Саяси және Стратегиялық Зерттеулер Орталығы (Мысыр) бастап тұрса, Түркия сияқты араб емес елдерде алғашқы 50-лік топ бағалауда 4, Израильде 11, Иранда бір, қалғандары араб елдерінде. MENA-дағы алғашқы бес сараптама орталығының қатарына Дохадағы Брукингс орталығы (Катар) және Карнеги Таяу Шығыс орталығы (Ливан) кіреді, олардың екеуі де АҚШ-тағы орталықтардың бөлімшелері болып табылады.⁸² Сонымен қатар,

көптеген арабтар немесе араб тектес адамдар шетелдік талдамдық орталықтарында, тіпті Батыста құрылған көптеген талдамдық орталықтарында жақсы жұмыс істейтінін атап өткен жөн.

Араб елдеріндегі «зерттеушілік кедейлігі» араб елдерінің орталықтарының басқа елдермен салыстырғанда қарапайым санында айқын көрінеді. Бұл кедейлік сапалық көрсеткіштерде де байқалады; Араб талдамдық орталықтары жұмыс сапасына байланысты өлшемшарттар бойынша өте қарапайым және төмен дәрежелерге ие. Олардың шығарған зерттеулердің көп бөлігі зерттеу әрлендірмесі мен әдістемесі жағынан әлсіздігімен ерекшеленеді деп айтуға болады. Жақсы сапалы зерттеулер жасалса да, шешім қабылдаушыларға сирек жетеді, ал егер жетсе, шешім қабылдау үшін ұсыныстар ретінде емес, ақпарат көзі ретінде пайдаланылады.⁸³

Соңғы жылдары талдамдық орталықтары көбейіп, араб елдерінде кеңінен таралса, бұл дамуды үш аспектімен қорытындылауға болады:

- 1) араб астаналарында шетелдік талдамдық орталықтарының бөлімшелерін құру;
- 2) шетелдік ғылыми орталықтармен және олардың мол қаржыландыруымен өздерінің ғылыми қызметін жүзеге асыратын жергілікті ғылыми орталықтарды құру;
- 3) шетелдік сараптамаларымен, әсіресе адам дамуы саласындағы немесе жобаларды басқаруды оқыту бағдарламаларымен мақтана отырып, нарыққа шығатын зерттеу, кеңес беру және оқытудың жергілікті орталықтарын құру. Бұл бағдарламаларда пайдаланылатын мәлімет көбінесе шетелдік аударылған мәліметке тәуелді және олардың куәліктері шетелдік мекемелерде тағайындалған.

Батыс талдамдық орталықтарындағы мұсылман мәселелері

XX ғасырдың соңғы ширегінде «өркениеттер қақтығысы» арнайы сөзі американдық ойшылдар Бернард Льюис⁸⁴ пен Самуэль Хантингтон тарапқан XX ғасырдың соңғы ширегінде ислам мен Батыс арасындағы қатынастар туралы дәрістер жинағында кеңінен қолданылды.⁸⁵ Екеуі де АҚШ-тың консервативті талдамдық орталықтарының сарапшылары. Мұндай қызығушылық 2001-жылғы 11-қыркүйектегі шабуылдардан кейін, кейінірек «Араб көктемі» түрлендірулерімен күшейе түсті.⁸⁶ Мұндай мәселелер тек саяси және әскери шешімдер қабылдаушылардың

ғана емес, сонымен қатар бүкіл әлемдегі бүткіл ұғымдық және зияткерлік шоғырдағы талдамдық орталықтарының назарында болды.

Вашингтондағы Джордж Вашингтон университетінің екі профессорының 2014-жылы жүргізген зерттеуі «ислам дінінің көрсеткішін» қолданып, елдердің қоғамның экономикалық жетістіктері, басқару, адами және саяси құқықтары, халықаралық қарым-қатынастар деңгейлерінде Құран мінсіздігіне қаншалықты сәйкес келетіндігін бағалады. Зерттелген 208 елдің ішіндегі нәтижелер «мұсылман елдері өте нашар жұмыс істейді» және дінді билік құралы ретінде қолдануға бейім екенін анықтады. Авторлардың бірі «исламды мойындайтын және ислам деп аталатын көптеген елдер әділетсіз, бұзылған, паракор, дамымаған және ешқандай жағдайда «исламдық» болып аталуға сай емес.⁸⁷

Кез келген зерттеу нәтижелері зерттеудің жауап беруге тырысатын сұрақтар түріне байланысты анықталады. Сұрақтар саясат пен билеушілердің сапасына қатысты болса, сұрақтар қарапайым адамдардың сезімдері мен мінез-құлқына бағытталған болса, нәтижелер басқа нәтижелерден айтарлықтай өзгеше болады. Мұсылман емес зерттеушілер мұсылман әлемінде исламды ұстанудың шындығы туралы зерттеулер жүргізген кезде басқа мәселелер шешіледі, сондықтан нәтижелер де басқаша болады. Мысалы, Pew Research Center-дің 2013-жылғы сауалнамасында саясат пен билеушілер туралы сұрақтар туындаған жоқ, демек, әлемдегі көптеген мұсылмандар өздерінің сенімдеріне берік екендіктерін және олардың жеке өмірі мен қоғамның өмірін қалыптастыру үшін ислам ілімдерін қалайтындығын анықтап, нәтижелер исламдық көңіл-күйге қатысты көңілді үміттендіреді.⁸⁸ Демек, сұрақтар мен тұжырымдама өлшемшарттарын қажетті жауаптарға әкелетін жекелік тұрғысынан тұжырымдау қиын. Шындығында, қажетті нәтижелерге әкелетін сұрақтарды құрастыру өте оңай.

Дүние жүзіндегі танымал талдамдық орталықтары

<i>Мақсаттары</i>	<i>Ел</i>	<i>Құрылған кезі</i>	<i>Атауы</i>
Экономика, мемлекеттік басқару, саяси және әлеуметтік ғылымдар саласындағы зерттеулерді алға жылжыту және жүргізу.	<i>АҚШ</i>	<i>1916-жыл</i>	<i>Брукингс институты ⁸⁹</i>
Ашық пікірсайыс (Chatham House Rule), энергетика, қоршаған орта, қорлар, ғаламдық экономика, қауіпсіздік, халықаралық құқық және аймақтық саласындағы зерттеулер.	<i>Ұлы-британия</i>	<i>1920-жыл</i>	<i>Халықаралық патшалық институты (Chatham House)⁹⁰</i>
Қоғамдық ғылымдардың алға басуы, Қытайдың білім, оқу және әлемдік бәсекелестік арқылы ілгерілігінің тұрақтылығы. Марксизм-Ленинизм және Мао Цзэдун ойына негізделген болашақты стратегияларға бағытталған.	<i>Қытай</i>	<i>1977-жыл</i>	<i>Қытайдың әлеуметтік ғылымдар академиясы ⁹¹</i>
Соғысты жою, әлемдегі бейбітшілікке, халықаралық ынтымақтастыққа, азаматтық қоғамға, халықаралық ұйымдарға, экономикалық күштерге және технологиялық дамуға ықпал ету.	<i>АҚШ</i>	<i>1910-жыл</i>	<i>Халықаралық бейбітшілік үшін Карнеги қоры ⁹²</i>
Сыртқы саясат және қауіпсіздік мәселелерін шешуге, үкіметке ұсыныстар беруге және қоғам үшін халықаралық қатынастардың қоры болуға бағытталған үкіметтің, өнеркәсіптің және академияның әскери сараптамасы.	<i>Жапония</i>	<i>1959-жыл</i>	<i>Жапон халықаралық қатынастар институты ⁹³</i>
Қолданбалы әлеуметтік, гуманитарлық ғылымдар, араб әлеміндегі негізгі мәселелерді саяси талдау, әлеуметтік, экономикалық және мәдени саясатты талдау, арабтардың көршілерімен және батыспен қарым-қатынасын зерттеу.	<i>Қатар</i>	<i>2010-жыл</i>	<i>Араб зерттеу және саясаттану орталығы ⁹⁴</i>

<i>Мақсаттары</i>	<i>Ел</i>	<i>Құрылған кезі</i>	<i>Атауы</i>
<p>Мысырдың, араб аймағының және әлемнің стратегиялық саяси, экономикалық, әскери және әлеуметтік мәселелерін зерттеу. Израильді және Араб шығанағындағы зерттеулерді қамтиды.</p>	<p><i>Мысыр</i></p>	<p><i>1968-жыл</i></p>	<p><i>Әл-Ахрам Саяси және стратегиялық зерттеулер орталығы⁹⁵</i></p>
<p>Зияткерлік пен саясат қауымдастығы арасындағы көпір ретінде қызмет етеді. АҚШ-тағы әртүрлі барлау қызметі мен мемлекеттік органдар мен саяси партиялар арасындағы үйлестірулерді қамтиды. Болашақ көріністерді дайындайды.</p>	<p><i>АҚШ</i></p>	<p><i>1979-жыл</i></p>	<p><i>Ұлттық зият кеңесі⁹⁶</i></p>

Қорытынды ескертулер

Зияткерлік құрылыс дегеніміз – белгілі сипаттама беріп, оны басқалардан ерекшелендіретін негіздемелік негізге ие, ұйымшылдық пен біртектілікпен сипатталатын құрылыс. Сау зияткерлік құрылыс кендік пен тереңдікте үнемі өзгеріп отырады. Бұл құрылымның тақырыбы – Жаратушы адамға сыйлаған және сол арқылы жоғарылатқан адамның айрықша ерекшелігі болып табылатын-ойлау. Бұл әрбір адам бар күшін салып, оны сенімді өсу, даму және жетілдіру талаптарымен орындауға тырысу керек деген сенім.

Бұл кітаптың мазмұны көптеген сұрақтарды туындатып, оқырманның ұғымдар картасының негізгі зияткерлік құрамдас бөліктері мен ерекшеліктерін қайта қарауға және еске түсіруге түрткі болуы мүмкін. Оқырмандар оның мазмұнын отбасы мүшелерімен немесе әріптестерімен талқылады, әрі қарай тақырып бойынша *тафаккур* (ойлану, арабша: تَفَكُّرٌ) және *тазаккурмен* (еске түсіру, арабша: تذكور) айналысуды ойластыруы мүмкін. Оқырмандар бұл мәліметте кездестірмеген зияткерлік құрамдас бөліктерді еске түсіруі мүмкін. Демек, олар осы құрамдас бөліктерді басқа жазбалардан іздеу үшін жаңа тапсырма қоюы мүмкін. Олар осы мәнмәтінде бұрын оқыған басқа тақырыптарды еске түсіре алады және осы мәліметтің басқалармен ұқсастығы мен айырмашылығы туралы ойлануы мүмкін. Осы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды ескере отырып, оқырмандар бұл кітапты бұрын оқыған шығармалар санаттарының біріне жатқыза алады. Бұл кітап исламдық ой санатында, бірақ ол белгілі бір исламдық мазһабқа жатады; сондықтан оқырмандар осы зияткерлік мектепке жататын белгілі авторлар мен ойшылдардың есімдері туралы ойлануы мүмкін.

Бұл ақыл-ой байланысының мысалдары, ақыл-ойды қабылдау, ұғымдардың өтуі және ойдың адасуы, мұның бәрі адамның зияткерлік мүмкіндіктерін сау жұмыспен қамту жағдайын көрсететін адамның ақыл-ой әрекетінің көріністері болып табылады. Осы қызметті жүзеге асырудағы кез келген әлсіздік – бұл ойлау үдерістерін ұйымдастырудағы жетіспеушіліктің нәтижесі.

Оқырмандар қоғамдағы зияткерлік деңгейдің орны туралы және олардың көпшілікпен салыстырғанда зияткерлік құрылыстарының әртүрлі

деңгейлері туралы біраз нәрсе білді деп үміттенеміз. Қоғамдағы табиғи жағдай – бұл зияткерлік құрылыстар деңгейлері жеке адамдар мен топтар арасында әр түрлі болған кездегі жағдай. Мұндай бытырау әрбір жеке тұлғаның белгілі бір зияткерлік деңгейіне ие екендігін ескере отырып, оң қырлы болып табылады және әрбір жеке тұлғаның қоғамдағы рөлі бар. Бұл рөлдер қоғамдағы зияткерлік атқарымдарды орындау үшін біріктірілген. Адам өзінің зияткерлік ғимаратын ойластырады деп үміттенеміз. Мүмкін: менде ұғым мен ой тұрғысынан не бар? Менің ойыма қай мектеп жақын? Менің ұғымдарымның жиынтығын бейнелейтін зияткерлік картаның ерекшеліктері мен негізгі құрамдас бөліктері қандай? Бұл картаның қалыптасуына қандай себепшарттар әсер етті? Бұл себепшарттар менің зияткерлік картамаға қалай, қашан және қаншалықты әсер етті? Мүмкін, біреу өзіне енгізгісі келетін зияткерлік ұстанымды анықтауға бейім болар: ғалым, мәдениетті зияткер, заңгер-қорғаушы, жаңартушы, пәлсапашы немесе ойшыл т.б.

Ойлау мен жүріс-тұрыс, олардың дәйектілігі мен айырмашылықтары туралы сұрақ туындауы мүмкін. Ойлау мен мінез-құлық сәйкес келетін немесе сәйкес келмейтін екі жағдайды білдіретін қоғам қайраткерлерінің мысалдары еске түсуі мүмкін. Осыған байланысты өзі қалаған немесе өзі үшін таңдайтын күй туралы ойлануы табиғи нәрсе. Адамның жеке басына қатысты басқа сұрақтар туындауы мүмкін: адамның зияткерлік және әсершіл құрылыстарының өзара әрекеттесуі және олардың тұлғаға қалай әсер ететіндігі. Мұндай сұрақтар зияткерлік құрылыс тақырыбы бойынша жеке де, нысанды да ұғымдар тудырады.

Егер осы жазбаша мәлімет оқырмандардың санасында осындай сұрақтар тудырып, оларды өз жауаптарын іздеуге итермелесе, онда ол өзінің кейбір мақсаттарына қол жеткізді.

Автор

ФАТХИ ХАСАН МАЛКАУИ – Иорданияда туылған педагог және ғылыми білім беру және ғылыми пәлсапа саласында PhD докторы, университет профессоры. (Мичиган штатының университеті, АҚШ, 1984). Ғылыми білім беру және зерттеу әдістемесі бойынша отыздан астам мектеп және университет оқулықтарының, академиялық журналдарда жарияланған немесе конференцияларда ұсынылған алпыстан астам мақалалары мен ғылыми еңбектерінің авторы, он сегіз томдық конференция мәліметтері мен исламдық білім беру және Ислам танымдық ілім саласындағы семинарлар мен конференциялардың редакторы. Қазіргі уақытта ол Халықаралық ислами ой институтының ғылыми қызметкері және Иорданиядағы араб тілі академиясының мүшесі (*Majma 'Allughah Al-Arabiah*).

Әдебиеттер

1. Әл-Хафиз Ибн Хажар Фатх Әл-Бәри (13/283) кітабында: Ибн Аббастың хадисі Маукуф (токтатылған Хадис) және оның таралу тізбегі жақсы дейді. Ибн Хажар Әл-Асқалани, Ахмад Ибн Әли Әл-Асқалани, Ахмад Ибн Әли (хижраның 853 ж.к.б.), Фатх Әл-Бәри би Шәрһ Сәһиһ Әл-Бухари (Жаратушының Жәнісі: Сәһиһ Әл-Бухари туралы түсініктеме), редакциялаған Әбд Әл-Азиз Ибн Бәз және Фуад Әбд Әл-Бақи (4-ші басылым, Бейрут: Дар Әл-Кутуб Әл-Илмийя, 2012 жыл), Китаб Әт-Таухид, №7402 хадис, 13-ші том, 326-шы бет Басқа бір хадисте: «... Мен ойланумен (тафакқарту) айналысып, әлемнің өткінші және мәңгі емес екенін түсіндім », - деп айтылған, ал сол хадистің басқа бір риуаятында: «Мен өз ісіме (назарту) қарап, әлем өткінші екенін мойындадым ..», мұнда назарту арнайы сөзі екі риуаятта тафакқурмен ауыспалы мағынада қолданылады. Имам Ахмад Ибн Ханбал, Мүснәд Әл-Имам Ахмад Ибн Ханбал (Әр-Рияд: Байт Әл-Афқар Әл-ДууӘлия, 1998 жыл), Мүснәд Әл-Маданниин, Хадис (16695), 1184-ші бет.
2. Әл-Харис Ибн Асад Әл-Мұхсиби, Әл-Ақл ыа Фахм Әл-Құр'ан (Құранның ақылы мен түсінігі, арабша:العقل وفهم القرآن), редакциялаған және енгізген Хуссейн Әл-Кууәтли. (Дамаск: Дар-Әл-Фикр, 1971 жыл), 209-шы бет.
3. Дәл сонда, 235-ші және 236-шы беттер.
4. Сонда, 266-шы және 268-ші беттер.
5. Сонда, 275-ші бет.
6. Әл-Харис Ибн Асад Әл-Мұхсиби, Рисалят Әл-Мұстаршидин (Нұсқаулық іздеушілерге арналған трактат, арабша:رسالة المسترشدين), редакциялаған және түсіндірмелер жазған Әбд Әл-Фәттәһ Әбу Ғудда (5-ші шығарылым, Каир: Дар Әс-Салям Әл-Исламийя, 1983 жыл), 97-ші және 99-шы беттер.
7. Әл-Харис Ибн Асад Әл-Мұхсиби, Әл-Уасайя: Ән-Наса'их, Әл-Қасд ыа Әр-Руджуу иля Аллаһ, Бид' Ман Анаба иля Аллаһ, Фахм Әс-Салят, Әт-Тауаххум
8. Әбу Хамид Әл-ҒазӘли, Ихья Улюм Әд-Дин (Діни ғылымдардың жандануы, арабша: إحياء العلوم الدينية), (Бейрут: Әл-Мактаба Әл-Асрийя, 2004 жыл), 5-ші том, 3-ші және 34-ші беттер.
9. Сол жерде, 7-ші және 8-ші бет.
10. Ибн Қаййим Әл-Джаузия, Әбу Әбдаллаһ Мұхаммад Ибн Әбу Бақр Ибн Айюб, Мифтаһ Дар Әс-Саада ыа Маншүр Уияйят Әл-Илм ыа Әл-Ирада

(Бақыт мекенінің кілті және білім мен ерік егемендігінің жарлығы), редакторы Әбд Әр-Раһман Ибн Хасан Ибн Кайид (Әр-Рияд: Дар ‘Алям Әл-Фауа’ид), 124-ші бет.

11. Сонда, 606-шы және 607-ші беттер.
12. Ибн Қайим Әл-Джауззия, Әбу Әбдаллах Мұхаммад Ибн Әбу Бакр Ибн Айюб, Әл-Фауа’ид (Даналық сөздер жинағы), редакциялаған Мұхаммед Азиз Шамс (Макка: Дар Әл ‘Алям Әл-Фауа’ид, 1429 хижра), 252-ші және 253-ші беттер.
13. Әбд Әр-Раһман Хелали, Иктыран Әл-Иман би Әл-Амал Әс-Сәлиһ фи Әл-Құр’ан Әл-Карим уа Далялятүх Әл-Хадария (Қасиетті Құран мен оның өркениеттік мағыналарындағы жақсы іс-Стратегиялықмен сенім бірлестігі), Маджалат Джами’ат Димашқ ли Әл-Улюм Әл-Иқтисадийя уа Әл-Қанунийя (Дамаск университетінің экономика және құқық журналы), 2011 жыл, 27-ші том, 3-ші шығарылым, 439-шы және 463-ші беттер.
14. Ахмад Ибн Әли Ибн Сәбит Әл-Хатуб Әл-Бағдади (хижраның 463 ж.к.б.), Иқтида’ Әл-Ильм Әл-Амаль (Білім әрекетті қажет етеді, арабша: إقتضاء العلم للأمل), өңдеген Мұхаммед Насируддин Әл-Албани (Дамаск: Әл-Мактаб Әл-Ислями, 1984 жыл).
15. Әбу Әл-Қассим Әл-Хуссейн Ибн Мухаммад Ибн Әл-Муфадаль Әр-Ра’иб Әл-Исфакхани (хижраның 502 ж.к.б.), Тафсиль Ән-Нашятайн уа Тафсиль Әс-Саадатайн (Пайда болудың екі түрін түсіндіру және бақыттың екі түрін алу), (Бейрут: Дар Мактабат Әл-Хайят, 1983 жыл), 85-ші және 86-шы беттер.
16. Әбу Умар Юсуф Ибн Әл Әбд Әл-Барр (хижраның 463 ж.к.б.), Джами Байан Әл-Ильм уа Фадлух (Білім табиғатын және оның орасан зор еңбегін түсіндіретін жинақ), Әбу Әш-Ашбал Әз-Зухайридің өңдеуімен (1-ші басылым, Даммам: Дар Ибн Әл-Джаузи, 1994 жыл), Баб Джами фи Фадль Әл-Ильми, 1-ші том, 214-ші хадис, 202-ші бет.
17. Таха Әбд Әр-Раһман, Су’аль Әл-Амаль: Бахсан Әл-Усуль Әл-Амалийя фи Әл-Фикр уа Әл-Ильм (Іс-әрекет туралы сұрақ: Ой мен білімдегі іс-тәжірибелік негіздерді іздеу), (Касабланка және Бейрут: Әл-Марказ Әс-Сақафи Әл-Араби, 2012 жыл), 308-ші бет.
18. Мұхаммад Ибн Исмаил Әл-Бухари, Сәһиһ Әл-Бухари (Дамаск: Дар Ибн Касир, 2002 жыл), Ахкам туралы кітап, судья ашуланған кезде үкім немесе заңды қорытынды шығара алады ма деген тарау, 7158-ші хадис, 1768-ші бет.
19. Мэтью Маккей, Марта Дэвис және Патрик Фаннинг, Ойлар мен сезімдер: көңіл-күйіңізді және өміріңізді бақылауға алу, 4-ші басылым, (New Harbinger Publications, 2011 жыл).

20. Сонда, 115-ші бет.
21. Әл-Бухари, Сәһиһ Әл-Бухари, Китаб Бид' Әл-Уахи, Баб Фадл ман Истабра' ила Диних, 52-ші хадис, 20-шы бет.
22. Мәлик Бадри, Ой толғаныс: Исламдық жан-руханилық оқу, аударған Әбдул-Уәһид Лу'лу'а, (Херндон, В.А.: Халықаралық Ислами Ой Институты, 2000 жыл), 30-шы және 31-ші бет.
23. Мәлик Беннаби, Шурут Ән-Нахда (Ренессанстың (Қайта Өрлеудің) шарттары), (Дамаск: Дар Әл-Фикр, 1986 жыл), 63-ші бет.
24. Тауфик Эт-Тәуил, Уссус Әл-Фалсафа (Пәлсапаның негіздері), (Каир: Дар Ән-Нахда Әл-Арабийя, 1976 жыл), 217-ші бет.
25. Әли Ибн Ибраһим Ән-Намла, Әл-Фикр Бәйна Әл-Илм уа Әс-Сұлта: Мин Эт-Тасадум ила Эт-Тайуш (Білім мен билік арасындағы ой: Қақтығыстан бірге өмір сүруге дейін) , 2-ші басылым, (Әр-Рияд: Обайкан баспасы, 2007 жыл), 12-ші және 16-шы беттер.
26. Әли Ибн Әби Тәлиб (Әмир Әл-Муминин), Нахдж Әл-Баләғә (Шешендік жолы), таңдауын Әш-Шариф Әр-Рәди жасаған және имам Мұхаммед Әбду түсіндірген, (Бейрут: Дар Әл-Марифа), 4-ші том, 27-ші бет.
27. Таха Джабир Әл-Әлуани, Ислах Әл-Фикр Әл-Ислами Бәйна Әл-Қудурат уа Әл-Ақабат: Уарақат Амал (Қабілеттер мен кедергілер арасындағы исламдық ойдың түрлендірілуі: жұмыс құжаты), Білімдерді исламизациялау реттілігі №10, 2-ші басылым, (Херндон, VA: ИИТ, Әр-Рияд: Әл-Дар Әл-'Алямия ли Әл-Китаб Әл-Ислямийя, 1994 жыл), 43-ші бет.
28. Сонда, 44-ші бет.
29. Ахмад Әр-Райсуни, «Фи Нақд Әл-Харака Әл-Ислямийя: Бәйна Фикр Әл-Харака уа Харақат Әл-Фикр» (Ислам қозғалыстарын сынау: Қозғалыс ойы мен Ой қозғалысы арасында). Бұл мақала Әр-Райсуни веб-сайтында 05/11/2005 жылы исламдық қозғалыстарды сынаған мақалалар топтамасында жарияланған. Сілтемеге қол жетімді: (2016 жылдың 20 желтоқсанында а л ы н д ы) <http://www.widesoft.ma/raissouni/def.asp?codelangue=6&info=347> Осы тұрғыдан қараңыз, Әбдулләһ Ибн Сәлим Ба-Хаммам, Саууик Фикрак: Тәсуук Әл-Афкар-Жәуля Бәйна Әл-Улюм (Ойынды нарыққа шығар: Ұғымдардың маркетингі-Ғылымдар айналымы), (Әр-Рияд: Жеке және электронды баспа, 1430 хижра).
30. Тапқырлық пен ғылыми жаңалықтардың марапаттары жеке адамға немесе жеке адамдардың шағын тобына берілетіндігі назар аудартады. Мысалы, хи-

мия саласындағы Нобель сыйлығы 1901 жылдан бастап жыл сайын дерлік тағайындалып келеді, ал 2012 жылға дейінгі жылдарда ол келесідей: 63 рет жеке ғалымға, 23 рет екі ғалымға, 18 рет үш ғалымға, (сыйлық әр жылдары жалпы саны 8 рет берілмеген). Екі-үш ғалымға берілген жағдайларда да, марапат міндетті түрде олардың арасындағы бірлескен күш-жігер үшін емес, әр ғалымның жеке-жеке соған лайық болғаны үшін, демек, олардың арасында бөлінетіндігі үшін берілетін. Қараңыз: Химия саласындағы барлық Нобель сыйлықтары, http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/chemistry/laureates/

31. Әдел Хархуш Әл-Мафраджи және Ахмад Әли Сәлиһ, Ра'с Әл-Маль Әл-Фикри: Туруқ
32. Қиясуһ уа АсӘлиб Әл-Мұһәфәзә Алейх (Зияткерлік әл-ауқат: оны өлшеу және сақтау құралдары), (Каир: Әл-Муназама Әл-Арабия ли-Әт-Танмийя Әл-Идария, 2003 жыл), 8-ші және 18-ші бет.
33. «Тұжырымдама» арнайы сөзін қолдану эпистемалық өріске қарай әр түрлі болады. Қисында бұл танымдық қабылдау болып табылады. Тілде бұл экспрессияға сілтеме жасайтын арнайы сөздер жинағының идиомалық мағына, ол өз кезегінде жалпы семантикалық өрісті көрсетеді. Суад Корим, “Әл-Дираса Әл-Мафхумийя: Мұқраба Тасуирийя уа Манхаджийя » (Тұжырымдамалық зерттеу: өкілдік және әдістемелік көзқарас) кітабын қараңыз, Мажалат Исламийят Әл-Марифа, (Әл-Ма`ахад Ислям ли Әл-Фикр Әл-Ислями, №60, Көктем 1431 хижра / 2010 ж.), 65-ші бет.
34. Зияткерлік бірліктің мысалы ретінде биологиялық эволюция, яғни біртіндеп даму ұғымын немесе тіршілік иелерінің біртіндеп дамуын талдайтын теория ретінде басталған Дарвин теориясын кетіруге болады. Көп ұзамай бұл теория басқа ғылымдарға кеңінен таралып, өзінің биологиядағы ғылымынан элеуметтану мен саясаттануға көшті, онда элеуметтік дарвинизм мен саяси дарвинизм теориялары пайда болды.
35. Жан Тушар, Тарих Әл-Афкар Әс-Сиясийя (Саяси ұғымдардың тарихы, арабша: تاريخ الأفكار السياسية), аударған Наджи Әл-Дараушаһ, (Дамаск: Дар Әт-Тақуин, 3-ші том, 2010 жыл).
36. Француз тіліндегі түпнұсқадан қараңыз, Жан Тушар, Histoire des idées politiques, 6-шы шығарылым (Des Origines au XVIIIe siècle, P.U.F., Париж, 1978 жыл).
37. Сонда, (Араб нұсқасы), 1-ші том, 6-шы бет.
38. Лалита Рана, Географиялық ой: Эволюцияның жүйелі жазбасы (Нью-Дели: Concept of Publishing Company, 2008 жыл), 5-ші бет.

39. Осы тұрғыда: Ричард Нисбетт, Ойлау географиясы: Қалай Азиялықтар мен батыстықтар басқаша ойлайды және неге қараңыз (Лондон: Nicholas Brealey Publishing, 2003 жыл).
40. Осы тұрғыда: Клаус Додде және Дэвид Аткинсон (ред.), Геосаяси дәстүрлер: ғасырлық геосаяси ой (сыни географиялар) қараңыз, (Лондон және Нью-Йорк: Рутледж, 2000 жыл), 2-ші және 5-ші беттер.
41. Осы тұрғыда: Майк Крэнг, Мәдени география 1-ші басылымын қараңыз, (Лондон және Нью-Йорк: Рутледж, 1998 жыл). 2-ші бет.
42. Осы тұрғыда, мысалы: Джамал Эд-Дин Атийя, “Дауабит Эл-Хуррият Эл-Фикрийя” (Зияткерлік еркіндік ережелері), Мажалят Эл-Муслим Эл-Муасир (Қазіргі заманғы мұсылман журналы) қараңыз, (Шығарылым нөмірі 99, 25 ж., 2001 жыл, қаңтар-наурыз), 167-ші және 196-шы беттер.
43. Рой Харрис пен Тэлбот Дж.Тейлор, Тілтанымдық ойдағы бағдарлар: Батыс дәстүрі Соқраттан Соссюрге дейін, I том (Тілтанымдық ойдың тарихы), 2-ші басылым, (Лондон және Нью-Йорк: Рутледж, 1997 жыл), 1-ші бет, б. xiii-xv; 21-28. Кітапта ежелгі пәлсапашылардан бастап, Інжілге дейінгі, ортағасырлық кезеңдерден бастап, ХІХ ғасырға дейінгі тілдің адам ойы мен қоғамындағы рөлін түсіндіретін шығармалар талқыланады. II томда ХХ ғасырдағы осы саладағы күш-жігер туралы айтылады.
44. Массимо Пиаттелли-Палмарини (ред.), Тіл және оқыту: Жан Пиаже мен Ноам Хомский арасындағы пікірталас 3-ші басылымын қараңыз, (Гарвард университетінің баспасы, 1980 жыл) Нихад Мұса, “Эл-Мағмур фи Да'ират Эн-Нұр” (Жарық шеңберіне батырылған), Эз-Забндың Прелюдия, Имад Ахмад, Эт-Тафкир Эл-Лисани инда Уляма' Эл-Ақлийят Эл-Муслимин (Мұсылман дінтанушы ғалымдарының тілдік ойлауы), (Амман: Дар Эн-Нұр Эл-Мубин, 2014 жыл), 4-ші және 17-ші беттер.
45. Әбд Әр-Раһман Ибн Халдун, Мукаддима: тарихқа кіріспе, аударған Франц Розенталь, (Принстон, NJ: Принстон Университеті Баспасы, Боллинген ХLІІІ реттілігі, 2-ші басылым, 1980 жыл, 2-ші басылым, 1980 жыл), 3-ші том, 342-ші бет.
46. Әбу Хамид Эл-Ғазэли, Алланың тоқсан тоғыз әдемі есімдері (Эл-Мақсад Эл-Асна фи Шарһ Асма Аллах Эл-Хусна, арабша: المقصد الأسنى في شرح أسماء الله الحسنی) Дэвид Б.Беррелл және Назих Дахер жазбаларымен аударылған, (Кембридж: Исламдық Мәтін Қоғамы, қайта басылымы, 2007 жыл), 6-шы және 7-ші бет.
47. Ибн Таймийя, Иктида Эс-Сират Эл-Мұстақим ли Мұһаляфат Ашаб Эл-Джәһим (Тозақ адамдарына қарсы тұрудың тура жолының қажеттілігі, ара-

бша: اقتضاء الصراط المستقيم لمخالفة اصحاب الجحيم), Насир Ибн Әбдул Кәрим Әл-Ақл редакциялаған, (Әр-Рияд: Мақтабат Әр-Рашуд, шығарылған жылы жоқ), 1-ші том, 469-шы бет.

48. Сонда, 462-ші бет.

49. Әбд Әл-Қаһир Әл-Джурджәни, Әсрәр Әл-Баля'а (Шешендік құпиялары), Махмұд Мұхаммед Шакирдің редакциялауы мен түсіндірмесі (Джидда: Дар Әл-Мадани, 1991 жыл).

50. Әбу Усман Амр Ибн Баһар Әл-Жәһиз (хижра (нижра) күнтізбесі бойынша қайтыс болған жылы: 255 жыл), Әл-Байан уа Әт-Табйин (Айқындық және нақтылау), редакциялаған және түсіндірген Әбд Әс-Сәләм Харун, 7-ші басылым, (Каир: Мақтабат Әл-Ханджи, 1998 жыл), 1-ші том, 76-шы бет.

51. Абу Бакр Ахмад Ибн Әли Ибн Сәбит Әл-Хатиб Әл-Бағдади (Әл-Хатиб Әл-Бағдади (араб тілінде: الخطيب البغدادي) немесе «Бағдадтан дәріс беруші» (туған күні: 1002-ші жылдың 10-шы мамыры – қайтыс болған жылы: 1071-ші жылдың 5-ші қыркүйегі; хижра немесе һижра күнтізбесі бойынша өмір сүрген кезі: 392-463 жылдар арасы), Тақйид Әл-Ильм (Білім жазуы), Юсуф Әл-Аштың өңдеуімен және түсіндірмесімен басылған (Алеппо: Дар Әл-Уафи, 1975 жыл), 116-шы бет.

52. Ибн Хальдун, Мұқадимма, 2-ші том, 355-ші бет.

53. Бадри, Ой толғаныс, 15-ші бет.

54. Ибн Жинни, Әбу Әл-Фатх Усман, Әл-Хаса'ис ([Араб тілінің] айрықша ерекшеліктері) 3-ші томын қараңыз, Мұхаммед Әли Ән-Наджардың өңдеуімен шығарылған, (Каир: Әл-Мактаба Әл-Илмийя, 1952 жыл).

55. Махмұд Дауади, “Уа Аллама Адама Әл-Асма'а Кулаһа фи Мизан Әр-Румуз Әс-Сакафийя” (және Ол Адамға барлық заттардың атауын үйреткен` Мәдени Рәміздер Ауқымында`), Ислямият Әл-Ма`рифа (Білімді исламдандыру журналы), (75-ші шығарылым, 19-шы жыл, қыс 1435 хижри/қазіргі заманымыздың 2014-ші жылы), 166-шы және 186-шы беттер.

56. Дийй' Әд-Дин Ибн Әл-Асир (хижраның 637 ж.к.б.), Әл-Матхал Әс-Са'ир фи Адаб Әл-Китаб уа Әш-Ша'ир (Жазушы мен ақынның әдеби тәртібінің қазіргі үлгісі), Ахмад Әл-Хуфи мен Бадауи Табана кіріспесі және түсіндірмесімен, (Каир: Дар Нахдат Миср ли Әт-Таб' уа Ән-Нашр), 61-ші бет .

57. Сонда, 102-ші бет.

58. Уолтер Дж. Онг, Ауызша сөйлеу және сауаттылық: Әлемнің технологиялануы (Лондон және Нью-Йорк: Метуан и Ко., 1982 жыл), 7-ші бет.

59. Сонда, 81-ші бет.
60. Сол жерде, 77-ші және 78-ші беттер.
61. Имад Ахмад Әз-Забн, Әт-Тaufкир Әл-Лисани ‘инда Әл-’Уляма Әл-Ақлият Әл-Муслимин (Мұсылман дін ғалымдарының тілдік ойлауы), (Амман: Дар Ән-Нұр Әл-Мубин, 2014 жыл), 307-ші және 325-ші беттер.
62. Нг Би Чин және Джиллиан Уиглсворт, Билингвизм (Нью-Йорк: Routledge Applied Linguistics Series, 2007 жыл), 5-ші және 8-ші беттер. Сондай-ақ: Кэрол Майерс-Скоттон, Бірнеше дауыс: қостілділікке кіріспені қараңыз (Нью-Йорк: Blackwell Publishing Ltd, 2006 жыл), 16-шы және 34-ші беттер, 35-ші және 66-шы беттер.
63. Ибраһим Кайид Махмұд, “Әл-Арабийя Әл-Фусха Бәйна Әл-Издиуаджийя Әл-Лұғауийя уа Әс-Сунауийя Әл-Лұғауийя” (Фусха [Классикалық] араб тілі билингвизм мен диглоссия арасында), Әл-Мәжәллах Әл-Илмийя ли Джамии Әл-Мәлик Файсал (Улюм Әл-Инсанийя уа Әл-Идарийя) (Патша Фейсал университетінің ғылыми журналы (Гуманитарлық ғылымдар және басқару ғылымдары), 3-ші том, 1-ші шығарылым, зультхиджа 1423АН / наурыз 2002 жыл), 53-ші және 58-ші беттер.
64. Нихад Әл-Мұса, “Ма Кана уа Ма Хуа Ка'ин уа Ма Янбағи Ан Яқун” (Не болды, не болып жатыр және не болу керек) Надуат Издиуаджийя фи Әл-Лұға Әл-Арабийя (Араб тіліндегі диглоссия туралы симпозиум), (Амман: Иордания университеті, 1988 жыл), 84-ші бет.
65. Мұхаммед Раджи Әл-Зуғұл, «Әл-Издиуаджийя фи Әл-Лұға Әл-Арабийя» (Араб тіліндегі диглоссия), Надуат Издиуаджийя фи Әл-Лұға Әл-Арабийя (Араб тіліндегі диглоссия туралы симпозиум), (Амман: Иордания университеті, 1988 жыл).
66. Чин және Уиглсворт, Билингвизм, 71-ші және 78-ші беттер. Сондай-ақ: Эмануэль Билунд, «Пісіп-жетілудің шектеулері және ана тілінің тозуы» қараңыз, (Language Learning; 59 (3), қыркүйек 2009 жыл), 687-ші және 715-ші беттер.
67. Малек Беннаби, Le problème des idées dans le monde musulman (Hydra-Alger: El Bay'uinat, 1990 жыл), 48-ші бет. Сондай-ақ араб, Мәлик Беннаби, Мушкилят Әл-Афқар фи Әл-’Алям Әл-Ислями, аударған Бассам Барака және Ахмад Ша`бу, енгізген Умар Масқави (Дамаск: Дар Әл-Фикр, 1988 жыл), 115-ші және 122-ші беттер (француз тілінде) және 137-ші және 144-ші беттер (араб тілінде).
68. Мұхаммед Әбу Заһра, Имам Әбу Ханифа: Оның өмірі, пікірлері және фикһ (Лондон: Maktabah Publications, б.ғ.д., бастапқыда 1945 жылы шыққан), 2-ші

бет, 9-шы бет.

69. Chatham House ережесі, Корольдік Халықаралық қатынастар институты, (2017-ші жылдың 12-ші ақпанында алынған), <http://www.chathamhouse.org/about/chatham-house-rule>
70. Лоуренс В. Рид, Әлемді өзгерткен студенттік очерк: Томас Кларксонның шабыттандырушы тарихы, 4-ші баспа, (Мидленд, МИ: Mackinac Center for Public Policy, 2009 жыл), 3-ші және 4-ші беттер.
71. Салман Шейх, «Талдамдық орталықтар: жаһандық қоғамдастыққа арналған әлеуметтік игілік», Брукингс институты, 6-шы сәуір, 2014 жыл (2017-ші жылғы 12-ші ақпаны), <https://www.brookings.edu/opinions/think-tanks-жаһандық-қоғамдастық-үшін-әлеуметтік-игілік/>
72. Фабиан қоғамы Ұлыбританияда революциялық қайта құруды емес, эволюциялық социализмді алға тартты. Анджей Динейко, «Кеш Викториандық Ұлыбританиядағы Фабиан қоғамы» қараңыз, Виктория торы, (2017-ші жылғы 12-ші ақпанында шығарылған), <http://www.victorianweb.org/history/fabian.html>.
73. Стивен Баучер және Мартин Ройо, Les think tanks: Cerveaux de la guerre des idées, 3-ші толықтырылған нұсқасы, (Editions du Félin, 2012 жыл, бастапқыда 2006 жылы жарияланған).
74. Кэтлин А. Франкович, «Сауалнамадан кейінгі және сауалнамаға дейінгі сұрастыру», Қоғамдық пікірді зерттеудің SAGE анықтамалығында, Вольфганг Донсбах және Майкл В. Трауготт (ред.), (Лондон: SAGE Publications, 2008 жыл), 570-ші және 579-шы беттер.
75. АҚШ-та осы түрдегі 1800-ден астам талдамдық орталықтары бар. Олардың 400-ге жуығының штаб-пәтері Вашингтонда, шешім қабылдау орталығына жақын орналасқан, ең бастысы: Брукингс институты, RAND корпорациясы және Карнеги Халықаралық бейбітшілік қоры. Мұндай талдамдық орталықтары Еуропада 1200-ге, ал Қытайда 425-ке жуық.
76. Айқындық, талдамдық орталықтар оларды қаржыландыратындарға қатысты қаншалықты мөлдір? (Тбилиси, Грузия: Transparyfy, 7-ші мамыр, 2014 жыл), 3-ші бет.
77. Джеймс Г.Макгэнн, 2013 Global Go To Think Tank көрсеткішіндеі туралы есеп (Филадельфия, Пенсильвания: Think Tanks and Азаматтық қоғамдар бағдарламасы, Пенсильвания университеті, 2014 жыл).
78. Талдамдық орталықтарды зерттеген және оларды басқару туралы сұрақтар

- тудырған кітаптардың ішінде Дональд Абельсон, Капитолий ұғымы: Think Tanks және АҚШ-тың сыртқы саясаты (Монреаль: McGill-Queen's University Рбаум, Ұғымдар байқауы: Вашингтондағы талдамдық орталықтарының әлемі (Piscataway, NJ: Transaction Publishers, 2011 жыл). Томас Медвец, Америкадағы талдамдық орталықтар (Чикаго: University of Chicago Press, 2012 жыл).
79. Эдвард С.Херман мен Ноам Хомскийдің Өндірістік келісім: бұқаралық ақпарат құралдарының саяси экономикасы қараңыз, (Нью-Йорк: Пантеон, 2002 жыл).
80. Мұнда біз араб әлеміндегі үкіметтер мен қауіпсіздік институттары тиімді құжаттау және пайдалану үшін жұмыс істейтін қарсылық күштерге қатысты мәліметтер мен талдаулардан ерекше жағдай жасай аламыз.
81. Уәлид Әбд Әл-Хади Иорданиядағы талдамдық орталықтарының рөлі туралы зерттеулерінде корольдіктегі шешім қабылдаушы мемлекет қаржыландыратын ғылыми орталықтар жүргізген зерттеулер мен мәліметтердің нәтижелеріне сенбейтіндігін анықтады. Мысал ретінде шешім қабылдаушының үкіметтерді тағайындау және босату туралы шешімі үкіметтер мен премьер-министрлердің танымалдылығын зерттеу үшін Иордания университетінің стратегиялық зерттеулер орталығы жүргізген қоғамдық пікірді зерттеу нәтижелерімен байланысты емес. Уәлид Әбд Әл-Хади, «Даур Маракиз Әл-Абхас фи Синаат Әл Қарар Әс-Сияси Әл-Урдуни 1989-2010 жылдар» қараңыз: (Иорданиядағы зерттеу орталықтарының Саяси шешімдер қабылдауындағы рөлі 1989-2010 жылдар), Бағдарлама реттілігінде Әл-Абхас Әс-Сун Әс-Сиясат Әл-Амма фи Әл-'Алям Әл-Араби (Араб әлеміндегі мемлекеттік саясатты құру бойынша зерттеулер), (Бейрут: Бейрут Америкалық Университетінің Иссам Фарес атындағы Институттың Қоғамдық саясат және халықаралық қатынастар институты, 2012-ші жылдың қазан айы), № 11 жұмыс құжаты, 13-ші және 14-ші беттер.
82. МакГанн, 2013-ші жылғы Global Go to Think Tank көрсеткішіндегі туралы есеп, 49-шы және 50-ші беттер.
83. Әбд Әл-Хади, “Даур Маракиз Әл-Абхас фи Синаат Әл-Қарар Әс-Сияси Әл-Урдуни 1989-2010 жылдар”, 18-ші бет.
84. Бернард Льюис, «Мұсылман ашулануының тамырлары», Атлантика, қыркүйек, 1990-шы жыл (2017-ші жылдың 12-ші ақпанында алынған); <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/1990/09/the-roots-of-muslim-rage/304643/>

85. Сэмюэл П. Хантингтон, «Өркениеттер қақтығысы?», Сыртқы істер, 1993 ж., Шығарылым, (2017-ші жылдың 12-ші ақпаны), <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/1993-06-01/clash-civilizations>.
86. Мысалы, Американың үш танымал сараптама орталығының Мысырдағы 2011 жылғы 25 қаңтардағы төңкерісі туралы зерттеуін қараңыз. Маруа Әл-Әбд-Әл-Азиз, “Әл-Асқар уа Әл-Ихуан: Ру’ят Маракиз Әл-Абхас Әл-Америкия ли Мустақбал Миср Ба’д-Әс-Саура” (Соғыс қызметкерлері және бауырластық: Төңкерістен кейінгі Мысырдың болашағы үшін АҚШ-тың талдамдық орталықтарының болашақ көрінісі), Мажаллат Әс-Сийаса Әд-Дууәлия (Каир: Әл-Ахрам қоры, 2014-ші жылғы 7-ші шілде).
87. Патси Макгарри, «Исламдық экономикалық ілімдерге ең жақын Ирландия», Irish Times, 9 маусым 2014 ж. (2017-ші жылғы 12-ші ақпанында алынды), <http://www.irishtimes.com/news/social-affairs/religion-and-beliefs/ireland-closest-to-islamic-economic-teachings-1.1826354> Профессор Хоссейн Аскаридің ВВС-дегі сұхбатын қараңыз, Ирландия ‘Исламдық’ көрсеткішіндеінің көшін бастап тұр, ВВС, 2014-ші жылдың 4-ші маусымы, (2017-ші жылғы 12-ші ақпанында шығарылды), <Http://www.bbc.co.uk/programmes/p020c0sq>
88. Пью зерттеу орталығы, Әлем мұсылмандары: дін, саясат және қоғам, сауалнама және талдау, 2013-ші жылдың 30-шы сәуірі.
89. <https://www.brookings.edu/about-us/brookings-institut-history/> (2017-ші жылғы 12-ші ақпанында шығарылды).
90. <https://www.chathamhouse.org/Aout> (2017-ші жылғы 12-ші ақпанында шығарылды).
91. http://casseng.csn.cn/about/about_cass/ (2017-ші жылғы 12-ші ақпанында шығарылды).
92. <http://carnegieendowment.org/> (2017-ші жылғы 12-ші ақпанында шығарылды).
93. <http://www2.jiia.or.jp/kz/aboutus.php> (2017-ші жылғы 12-ші ақпанында шығарылды).
94. <http://english.dohainstitute.org/content/2dc3bc49-a4ef-42fe-83d2-806148106b7d> (2017-ші жылғы 12-ші ақпанында алынды).
95. <http://acpss.ahram.org.eg/> (12.02.2017 жылы шығарылды).
96. <https://www.dni.gov/index.php/about/organization/national-intelligence-council-who-we-are> (2017-ші жылғы 12-ші ақпанында шығарылған).

ХИОИ қысқаша кітаптар топтамасы, қысқаша түрде жазылған және оқырмандарға түпнұсқаның түпкі мазмұны туралы негізгі түсінік беруге арналған институттың негізгі жарияланымдарының құнды жинақтамасы.

Бұл шығарманың тақырыбы – Жаратушы адамзатқа сыйлаған адамдардың айрықша ерекшелігі – ой.

Кітап зияткерлік құрылыстың терең тұжырымдамасын ұсынуға тырысады. Адамның ақыл-ойы оның айналасында, шындықты сезіну қажеттілігі, өзінің болмысы және білуге деген құштарлығымен оянады. Ол осы шындықты өзіне қалай тұжырымдайды, ар-ұжданында пайда болған ақпаратты түсіндіреді және жүйелейді, шешім қабылдайды, іс-әрекет жасайды және ол қандай да бір негізге, рухани ма, әлде басқа мағынаға сүйене отырып қорытынды жасайды, мұның бәрі бұл кітаптің зерттеу тақырыбы. Шығарма адамның ішкі қарым-қатынасының көптеген қызықты қырлары туралы, соның ішінде қисын нәтижелері туралы, және қазіргі ақпараттандыру дәуірінде басқалардың жеке мүдделері үшін ақпаратты бақылау және басқарумен айналысады. «Ой» ұғымы нені білдіреді? Ол қандай орынды алады және ол білім, мәдениет, пәлсапа, әдебиет және фикһ (терең түсінік, құқықтану) ұғымдарымен қандай қатынаста болады? Міне, кейбір шешілген мәселелер.

